

MİHNE SÜRECİNDE HANEFİLER

Mehmet ÜMİT*

Özet

Mihne Sürecinde Hanefiler

Bu çalışmada, önce Mihne dönemine kadar Hanefilerin halku'l-Kur'ân hakkındaki görüşleri incelenmektedir. Daha sonra Mihne uygulamaları esnasında halku'l-Kur'ân konusunda birbirinden farklı düşünen Hanefilerin durumları ele alınmaktadır. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul eden Hanefiler Mihne sürecinde kadı olarak görev aldılar. Bu anlayışı kabul etmeyenler, fetva vermekten men edildiler. Mihne sonrası dönemde ise, halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmeyen Hanefiler kâdî olarak görevlendirildiler. Bu anlayışı kabul eden Hanefilerin kâdîlik görevlerine atanmaları engellendi.

Anahtar kelimeler: Mihne, halku'l-Kur'ân, Hanefi, kâdî.

Abstract

The Hanafites in the *Mihna* Period

In this article, I will first investigate the Hanafite position vis-à-vis the doctrine of the created nature of the Qur'ân (*Khalq al-Qur'ân*) in the period preceding the *Mihna* period. Secondly, I will deal with the different positions of the Hanafite scholars with respect to this doctrine during the *Mihna* period. The Hanafite scholars who adopted this doctrine functioned as judge during the *Mihna* period while the others who rejected the same doctrine were not allowed even to give *fatwā*. In the period of after the *Mihna* the Hanafite scholars who didn't accept the createdness of the Qur'ân are placed as Muslim Judge (Qâdî). The nomination of the others who believe it are prevented to the post of Qâdî.

Key words: the *Mihna* period, the created nature of the Qur'ân, the Hanafites, muslim judge (Qâdî).

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

Halku'l-Kur'ân meselesi II./VIII. asrın sonları III./IX. asrın başlarında Müslümanlar arasında yaygın olarak tartışılan konulardan biriydi.¹ Dönemin Abbasi halifesi Me'mun (ö.218/833), ölümüne yaklaşık dört ay kala halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmeyen âlimlerden önde gelenleri sorgulattı. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu benimsemeleri için onlara baskı yaptı. 218/833 yılında başlayan ve yaklaşık on beş yıl sonra Halife Mütevekkil tarafından kademeli olarak son verilen uygulamaya Mihne adı verilir.

Arapça'daki me-ha-ne (محن) fiil kökünden türetilmiş olan Mihne kelime olarak; denemek, sınamak, bir şeyin hakikatini araştırmak, inceliklerini düşünmek, imtihan etmek, soruşturmak, boyun eğdirmek, eziyet etmek gibi anlamlara gelir.²

Kavram olarak ise, genelde, yazgı/kader ve insan fiillerini soruşturma, yargılama belli bir inanç veya inanç sisteminin kabulünü sağlamak için dinî sorgulama anlamlarına gelir.³ Özelde ise, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü iktidar gücüyle benimsetmek amacıyla Halife Me'mun ve ondan sonra gelen iki halefi Mu'tasım ve Vâsık tarafından resmî olarak uygulanan sürece işaret eder.⁴

-
- 1 Biz bunu, o dönemde yaşamış şahısların yazmış olduğu eser listelerinde de görebiliriz. Mesele bu çerçevede, Ebû Bekir el-Asam (ö.200/816)'ın *Kitâbu halkı'l-Kur'ân*, İsa b. Subeyh el-Murdâr (ö.226/841)'ın *Kitâbu halkı'l-Kur'ân*, Ebû Ca'fer el-İskâfî (ö.240/854)'nin *Kitâbu isbâti halkı'l-Kur'ân*, Hişam b. Amr el-Fûtî'nin *Kitâbu halkı'l-Kur'ân* adlı eserleri kaydedilebilir. Bk. Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yahya İshâk en-Nedîm el-Ma'rûf bi'l-Varrâk, *Kitâbu'l-Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüd, Tahran 1971, ss. 207, 213-214, 217. Ayrıca Abdülaziz b. Yahya el-Kinânî'ye nisbet edilen *Kitâbu'l-hayde* isimli eser (Nedîm, *Fihrist*, s. 236), Kinânî ve Bişr el-Merisî'nin Bağdat'ta Halife Me'mun'un huzurunda halku'l-Kur'ân konusunda tartışmışmasını konu edinir. Bu eserin Kinânî'ye aidiyeti konusundaki görüşler için bk. Cemil Saliba, *el-Mukaddimetu kitâbi'l-hayde*, Beyrut 1991, 17 vd. ; İmâd İsmâil en-Naîmî, "Dirâse fî kitâbi'l-Hayde li-İmâm Abdulazîz el-Kinânî", *el-Müerrihu'l-Arabiyye*, Bağdâd 1988, c. XXXVI, ss. 182-3; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 114, dipnot: 62.
 - 2 Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.170/786), *Kitâbu'l-ayn*, tahk.: Abdulhamid Hendâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, c. IV, s. 124; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö.370/980), *Tehzîbu'l-luga*, tahk.: Abdullah Derdîş, ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, Kâhire 1384/1964-1387/1967, c. V, ss. 121-122; er-Râgıb el-İsfehânî (ö.425/1034 civarı), *Müfredâtu garîbi'l-Kur'ân*, tahk.: Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiyye, Dimeşk-Beyrut 1418/1997, 762; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Manzur (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1410/1990, c. XIII, s. 401; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 53.
 - 3 Patton, *Ahmad b. Hanbal and Mihna*, s. 1, dipnot: 1.
 - 4 Hinds, "Mihna", c. VII, s. 2.

İslâm Düşünce tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri olan mihne uygulamaları, çağdaş bilim insanlarının ilgisini çekti ve ona ilişkin çalışmalar yapmaya başladılar. Bu çerçevede ilk çalışma, XIX. yüzyılın sonlarında W. Patton tarafından kaleme alındı.⁵ Ondan sonra günümüze kadar bu konunun muhtelif yönlerini ele alan çalışmalar yapıldı.⁶ Bununla birlikte mihne hadiselerinde Hanefilerin duruşuyla ilgili müstakil bir çalışmanın yapılmadığı dikkatimizi çekti. Bu sebeple biz de makalemizde bu konuyu ele alan bir çalışma yapmayı düşündük.

Öncelikle bu konuyu araştırmaya sevk eden birkaç hususa değinmek istiyorum. Bunlardan birincisi; Halife Me'mun'un ölümünden yaklaşık dört ay önce başlattığı ve Mütevekkil dönemine kadar devam eden mihne uygulamasının yürütücülerinin başında kâdîlar gelmektedir. Abbasîler döneminde özellikle Hârûn Reşid'in Ebû Yusuf'u baş kâdî olarak atamasından itibaren Abbasî Devleti içerisindeki kâdîlık görevlerinde - özellikle başkent Bağdat'ta - Hanefî fakihlerin ağırlığı gözle görülür bir şekilde artmıştır.⁷ Bu bağlamda Mihne dönemindeki kâdîlardan pek çoğu da Hanefîdir. Dolayısıyla onların bu mihne uygulamalarında belirli ya da belirsiz bir rolleri olması muhtemeldir. Nitekim Mihne uygulamaları çerçevesinde önce kâdîlar ve fukahâ, halku'l-Kur'ân konusunda sorgulamaya tabi tutulmuştur.⁸

- 5 *Ahmad ibn Hanbal and the Minha*, Leiden 1897. Patton'un bu çalışması, Nimrod Hurvitz'in de ("Minha as Self-Defense", *Studia Islamica* 2001, ss. 93-111, s. 94) belirttiği üzere, mihne uygulamasının en sağlıklı açıklamasının, Halife'nin kendi içindeki düşünce, duygu ve dinî inançlarının araştırılmasıyla olabileceğini vurgular.
- 6 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Josef van Ess, "Ibn Kullâb und die Mihna", *Oriens*, Brill 1965, vol. 18, ss. 92-142; M. O. Abusaq, *The Politics of the Mihna Under al-Ma'mûn and his Successors*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edinburgh 1971; Fehmi Ced'an, *Mihne bahsun fi cedeliyyeti'd-dîni ve's-siyasî fi'l-İslâm*, Ürdün 1989; Muhammed Erşid el-Ukaylî, "el-Mu'tezile ve Silatuhum bi Mihneti Halk'l-Kur'ân", *Dirâsât Tarîhiyye*, Dimeşk 1992, c. XIII, sayı: 41-42, ss. 106-133; M. Hinds, "Mihna", *El*(2), E.J. Brill, Leiden-Newyork 1993, c. VII, ss. 2-6; ss. 106-133; John A. Nawas, "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies*, November 1994, vol. 26, no: 4, ss. 615-629; amlf., "The Mihna of 218 A.H./833 A.D. Revisited: An Empirical Study", *Journal of the American Oriental Society*, Oct.-Dec. 1996, vol. 116, no: 4, ss. 698-708; Hurvitz, "Mihna as Self-Defense"; Nimrod Hurvitz, "The Mihna (Inquisition), State and Religion in the Early Abbasid Era", *Hamizrah Hehadash*, 2001, vol. 42, ss. 17-24.
- 7 Muhammed b. Halef b. Hayyân el-ma'rûf bi Vekî' (ö.306/918-919), *Ahbâru'l-kudât*, I-III, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ts., c. III, ss. 282-291; Kâdî Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Ebî Muhammed b. Ebî'l-Fehm et- Tenûhî (ö.384/994), *Kitâbu Câmi'i't-tevârih el-müsemmâ bi kitâbi Nişvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, tahk.: D.S. Margoliouth, Royal Asiatic Society, yy., 1921, c. I, s. 129.
- 8 Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-ma'rûf bi İbnü'l-Esîr (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, tash.: Muhammed Yusuf ed-Dokak, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987, c. VI, s. 3.

İkincisi; Mu'tezile'nin, fikhî konularda -Kâdî Abdülcebbâr gibi istisnalar olsa da- genellikle Hanefî ekole mensup olduğu kaydedilir. Mihne sürecinde öne çıkan Mu'tezilîlerin⁹ kimler olduğuna baktığımızda bu uygulamanın yürütücüsü olarak başkâdîlik makamında olan Ahmed b. Ebî Du'âd ve daha sonra mihne uygulamasını fikrî yönden destekleyen Câhız¹⁰ isimlerinin öne çıktığını görmekteyiz.

Üçüncü olarak; Çağdaş yazarlar tarafından genellikle Mu'tezile'ye fatura edildiği belirtilen mihnenin uygulayıcıları arasında yukarıda zikredilen isimler dışında meşhur bir Mu'tezile'nin bulunmaması¹¹ bu uygulamanın aktörlerinin sadece Mu'tezilîler olduğu varsayımının eksik olduğunu düşündürmektedir.

Dördüncü olarak; Mihne süreci sonrasında halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyenlere karşı yazılan reddiyelere baktığımızda da bu isimler arasında Mu'tezilî kaynakların kendi mensupları arasında göstermediği isimler görülmektedir. Ayrıca Mihne'nin yürütücüsü olan şahıslar, mihne sonrası süreçte genellikle Cehmî olarak kötülenmiştir. Bu isimler arasında hem re'y ekolüne mensup, hem de Mu'tezilî şahıslar yer almaktadır. Onlar, Cehmî olarak kötülenmekten rahatsızdır ve kendilerinin Cehm b. Safvan ile bir irtibatlarının olmadığını ifade ederler.¹²

Yukarıdaki hususları ve kâdîlik makamlarında pek çok Hanefînin bulunduğunu da göz önüne alarak bu makalede Hanefîlerin Mihne sürecindeki tutumlarını araştıracağız. Bu çerçevede önce mihne kavramı, mihnenin uygulandığı yerler, mihnedeki sorgulama konuları ve Hanefîlerin Mihne dönemine kadar Kur'ân'a yaklaşımlarına değineceğiz. Mihne hadisesinin tarihi seyri, siyasî

-
- 9 Burada kastedilen Mihne uygulamasını destekleyen Mu'tezilîler olup, halku'l-Kur'ân konusunda eser yazan Mu'tezilîler değildir. Zira halku'l-Kur'ân konusunda eser yazan Mu'tezile mensupları pek çoktur.
- 10 Câhız'ın halku'l-Kur'ân anlayışı hakkında müstakil risalesi olsa da Mihne sürecini fikren desteklediği öncelikli eseri olarak 220/835 yılı civarında yazılan, *mihnenin* yürütücüsü Kâdî'l-Kudât İbn Ebî Du'âd (ö.240/854)'ın oğlu Muhammed b. Ahmed b. Ebî Du'âd (ö.239/853)'a takdim edilen *Risâle fi'n-nefyi't-teşbih*, (*Resâilu'l-Câhız*, tahk.: A.M. Harun, Beyrut, ts., c. I içinde ss. 283-308) isimli risalesi gelmektedir. Bu risale hakkında bk. Hurvitz, "Mihna as Self-Defense", ss. 97-102.
- 11 Bu isimlere, Bağdat Mu'tezilesi mensuplarından Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî (ö.240/854) de ilave edilebilir. Her ne kadar onun doğrudan halku'l-Kur'ân anlayışını yaymak için faaliyette bulunduğu dair bir kayıt yoksa da Halife Mu'tasım'la iyi ilişkiler içinde olması, onun tarafından benimsemiş olduğu anlayışı yaymakla görevlendirilmesi ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunun ispatına dair ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlere karşı eserler yazdığının kaydedilmesi (Nedîm, *Fihrist*, s. 213) bunun muhtemel olduğunu düşündürür.
- 12 Bk. Osman Aydın, "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri-II", *Dini Araştırmalar*, Ankara 2001, c. 4, sayı: 10, ss. 37-52, ss. 45-49.

ve fikrî arka planı, Mihne hadiselerinde Mu'tezile¹³ ve Mihne'nin teorik çerçevesi bağlamında halku'l-Kur'ân meselesi¹⁴ gibi konulara ilişkin Türkçe çalışmalar yapıldığından onlar üzerinde durmayacağız.

2. Mihne'nin Uygulandığı Yerler ve Mihne Konuları

Kaynaklara baktığımızda Mihnenin, en aktif şekilde Abbasi hilafet merkezi Bağdat'ta uygulandığını görmekteyiz.¹⁵ Bağdat'a ilaveten Mısır,¹⁶ Kûfe,¹⁷ Basra, Şam, Mekke,¹⁸ Medine,¹⁹ Tirmiz,²⁰ Kayrevan ve Ifrikiyye'de²¹ uygulandığı da belirtilmektedir. Bunun dışında Belh kâdîsının, Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna ilişkin bir *mihne* mektubuna maruz kaldığı kaydedilir.²² *Târîhi Sistan* yazarı, 220/835 yılında Ahmed b. Hanbel'in kamçılanmasından sonra Mu'tasım'ın insanları Kur'ân'ın yaratılmışlığı öğretisine inanmaya çağırın mektupları her topluluğa gönderdiğini kaydeder.²³ Bu bilgiler, mihnenin Belh ve Sistan'da da uygulandığı intibahı vermektedir.

el-Hâkim el-Cüşemî (ö.493/1100), Taberîstan Zeydî liderlerinden Muhammed b. Zeyd (ö.287/900)'le ilgili şu bilgiyi aktarır: Muhammed bir gün Âmul'e

- 13 Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, ss. 53-188, 209-235.
- 14 Bk. Osman Aydın, "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri -I-", *Dini Araştırmalar*, Ankara 2001, c. III, sayı: 9, ss. 45-62; amlf., "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri -II-", ss. 37-52; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, ss. 99 vd.
- 15 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/922), *Târîhu'r-rusul ve'l-muluk*, I-X, Dâru'l-Maârif, Kâhire, ts., c. VIII, s. 631 vd. ; Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temûm et-Temûmî (ö.333/945), *Kitâbu'l-mihne*, tahk.: Yahya Vehîb el-Cebûrî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî Beyrut 1403/1983, ss. 435-9, 446-7.
- 16 Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî (ö.350/961), *Vulâtu Mısır*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1407/1987, 336 vd. ; Ebu'l-Arab, *Kitâbu'l-mihne*, ss. 258-9, 434, 442-3, 457.
- 17 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 191; Ebu'l-Arab, *el-Mihne*, ss. 444-5.
- 18 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. I, s. 268.
- 19 Patton, *Ahmad ibn Hanbal and the Minha*, s. 62 vd. ; Ebu'l-Arab, *Kitâbu'l-mihne*, ss. 433-461; Hanbel b. İshak, s. 38 vd.; Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. I, s. 268 vd. ; Hinds, "Mihna", c. VII, s. 3.
- 20 Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtim et-Temûmî el-Bustî (ö.354/965), *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, I-II, tahk.: Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, Dâru's-Samî'î, Riyad 1420/2000, c. I, s. 470; Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2000, ss. 184-5.
- 21 Ebu'l-Arab, *el-Mihne*, ss. 449-452.
- 22 Ebû Bekir Abdullâh b. Ömer b. Muhammed b. Davud Belhî, *Fadâilu Belh*, Farsça'ya çev.: Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî, tash.: Abdullhay Habîbî, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1350, s. 210.
- 23 *Târîhu Sistan: Te'lif der hududi 445-725*, tash.: Meliku's-Şuarâ Behâr, İntişarat-ı Zevvar, Tahran 1381, ss. 235-6; *The Târîkh-e Sistan*, İngilizce'ye çev.: Milton Gold, Istituto Italiano Per II Medio ed Estremo Oriente, Roma 1976, s. 147.

gitti. Duvarında Abbâsi hâkimiyeti döneminden kalma “Kur’ân gayr-ı mahlûktur. Onun mahlûk olduğunu söyleyen kâfirdir” yazısının bulunduğu bir yerden geçerken orada kısa bir süre durdu. Öfkeli bir şekilde göz ucuyla o yazıya baktı ve gitti. O yerde yaşayan insanlar durumu anladı ve oraya gidip, yazıyı kazıdılar. Muhammed b. Zeyd aynı yoldan geri döndü. Normalde geldiği yol dışında bir yoldan dönerdi. Yazının bulunduğu mekâna ulaşıp kazınmış olduğunu görünce “Allah’a yemin olsun ki canlarını kurtardılar” dedi ve gitti.²⁴ Bu rivayet, Mütevekkil döneminden itibaren Mihne uygulamasının kaldırılmasından sonra Mihne dönemindeki Kur’ân’ın mahlûk olduğu anlayışının iktidar gücüyle kabul ettirilmeye çalışılmasına duyulan tepkinin şiddetini gösterdiği gibi mihnenin burada uygulanmış olabileceğini de îmâ etmektedir.

Kaynaklarda, Mihne uygulamasında sorgulamaya konu olan hususlar da kaydedilir. Bu çerçevede sorgulamaya temel olan konu Kur’ân’ın yaratılmışlığı meselesidir. Sorgulama en çok bu konu etrafında cereyan etmektedir. Bu durum, Me’mun’un mihne mektuplarında da açıkça görülmektedir.²⁵ Bunun dışında Ebu’l-Arab, Me’mun’un mihne mektubundaki talimatları çerçevesinde Ebû Müshir’in Bağdat’ta, halku’l-Kur’ân, rü’yetin reddi, cennet ve cehennem yaratılmadığı, kabir azabının reddi, mizanın iki kefesinin olmadığı, Allah’ın herhangi bir mekânda olmaksızın bir mekânda bulunmasının reddi²⁶ hususlarını kabul etmesi için sorgulamaya tabi tutulduğunu ifade eder. Mervan b. Ebî Şahme’nin de teşbih konusunda mihneye tabi tutulduğunu belirtir.²⁷ Ya’kubî,²⁸ Me’mun’un, 218/833 yılında Şam’da iken, Mu’tezilîlerin de benimsediği “Tevhit ve Adalet” ilkeleri hususunda insanları sorgulamaya başladığını söyler.²⁹ Me’mun Mihne mektuplarında, Mu’tezilîler gibi Kur’ân’ın yaratılmışlığı öğretisini dayandırdığı bir prensip olan Allah’ın mutlak birliğini (*Tevhit*) vurgulamaya özen gösterir.³⁰ Ayrıca Ahmed b. Nasr b. Mâlik b. el-Heyssem b. Avf b. Vehb

24 Ebû Said el-Muhassin b. Muhammed el-Hâkim el-Cüşemî (ö.493/1100), *Nuhab min kitâbi Celâi’l-’ebsâr (Ahbâru eimmeti’z-Zeydiyye*, tahk. ve der.: Wilferd Madelung, Beyrut 1987, içinde ss. 119-133), s. 132.

25 Ebu’l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Kâtib (İbn Tayfûr) (ö.280/893), *Kitâbu Bağdâd*, 181-5; Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdih el-Ya’kûbî (ö.292/904), *Târîhu’l-Ya’kûbî*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, c. II, s. 468; Taberî, *Târîh*, c. VIII, ss. 631-640.

26 Ebu’l-Arab, *el-Mihen*, ss. 446-7.

27 Ebu’l-Arab, *el-Mihen*, s. 453. Taberî, Me’mun’un, Mihne mektuplarından birinde halku’l-Kur’ân dışında teşbihi kabul etmemeleri gerektiğini de ifade ettiğini kaydeder. Bk. Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 640.

28 Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb b. Vâdih el-Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., c. II, ss. 467-468.

29 Ya’kûbî, *Târîh*, c. II, s. 437.

30 İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, ss. 182-3; Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 632 vd.

b. Umeyre, Vâsık'ın hilafetinin sonlarına doğru Şaban 231/Nisan 846'da halku'l-Kur'ân ve Allah'ın ahirette görülmesi konularında mihneye tabi tutulmuştur.³¹

Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere mihne sorgulamasına konu olan hususların başında halku'l-Kur'ân³² (Kur'ân'ın yaratılmış olduğu) meselesi gelmektedir. Bunun dışında halku'l-Kur'ân konusunun da içinde ele alındığı tevhid ilkesi, adalet ilkesi ve bu iki ilkenin alt meselelerinin, mihne uygulamasının konuları arasında yer aldığı görülmektedir.

3. Mihne Dönemine Kadar Hanefilerin Kur'ân Hakkındaki Görüşleri

Ebû Hanîfe (ö.150/676)'den başlayarak Mihne uygulamalarına kadar olan dönemdeki ileri gelen Hanefilerden bazılarının görüşlerini incelemek söz konusu dönemde Hanefilerin Kur'ân'a ilişkin yaklaşımları hususunda genel bir kanaat sahibi olmamıza katkı sağlayacaktır. Bu çerçevede Ebû Hanîfe'ye baktığımızda ona farklı görüşler atfedildiği görülmektedir. Bazı kaynaklar, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın sadece Allah kelamı olup, mahlûk olup-olmadığını tartışmanın caiz olmadığını benimsediğini kaydederler.³³ Bazılarına göre Ebû Hanîfe, Kur'ân'ın Allah kelamı olup, mahlûk olmadığını, ancak Kur'ân'ı telaffuzumuz ve onu yazmamızın mahlûk olduğunu savunmuştur.³⁴ Bazı kaynaklara göre de Allah dışında her şey yaratılmış olduğundan Kur'ân'ın da yaratılmış olduğu görüşünü benimser.³⁵ Diğer bazı kaynaklara göre Ebû Hanîfe, Kur'ân'ın mahlûk ol-

31 Taberî, *Târîh*, c. IX, ss. 137-139; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VI, s. 402; Abdurrahmân b. el-Cevzî (ö.597/1200), *el-Muntazam fi tevârîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, I-X+Fihrist, tahk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, c. VI, ss. 392-4.

32 Ahmed b. Hanbel'in, halku'l-Kur'ân hakkındaki görüşlerini tasvip etmediği insanları üç gruba ayırdığı belirtilir: 1. Kur'ân mahlûktur, diyen Cehmî, 2. Kur'ân kelimullah olup, mahlûk olup-olmadığı hakkında görüş bildirmeyenler Vâkîfî, 3. Kur'ân'ı kuraatim/lafzım mahlûktur, diyenler Mübtedî'. Bk. Ebû Ömer Yusuf b. Abdilber el-Endelûsî (368-463/979-1071), *el-İntikâh fi fadâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, Gözden geçiren: Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1997, s. 165. Ayrıca bk. Abdulmecid Mahmûd, *el-İtticâhetu'l-fikhiyye inde Ashâbi'l-Hadis fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Dâru'l Vefâ li't-Tibâ'a, Kâhire 1979, s. 79, dipnot:1.

33 Mevlâ Takıyyuddîn b. Abdulkadir et-Temîmî el-Gazzî el-Hanefî (1005-1010/1597-1602), *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, tahk.: Abdulfettâh Muhammed el-Hılv, Dâru'r-Rifâî, Riyad 1983, c. I, s. 154. Burada Kur'ân'ın Allah kelamı olup, mahlûk olmadığı, bundan fazla bir şey söyleyenin kâfir olduğu görüşünü benimsediği kaydedilir.

34 Ebû Hanîfe, *el-Fikhu'l-ekber*, nşr. M. Zâhid Kevserî, çev.: Mustafa Öz (*İmâm-ı Azamın Beş Eseri*, İstanbul 1981 içinde ss. 58-64), s. 58; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*, nşr. Yusuf Abdurrezzâk, Kâhire 1949, ss. 175-6.

35 Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *el-Evâil*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987, ss. 251-2; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *DİA*, İstanbul 1994, c. X, s. 140. Ayrıca bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1070), *Târîhu Medîneti's-Selâm-Târîhu Bağdâd*, I-XXI, tahk. ve notlar: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut

madığını ifade eden ilk kişi olup, telaffuzu ve yazımı ile ilgili bir görüş belirtmemiştir.³⁶

Görüldüğü üzere Ebû Hanîfe'nin konuya ilişkin görüşü hususunda bir netlik söz konusu değildir. Çağdaş yazarlardan Yavuz, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ı telaffuz edişin mahlûk olduğunu söylemiş olabileceğini, ancak Kur'ân'ın kendisinin mahlûk olduğunu söylemesinin onu kötölemek için yapılmış bir rivayet olduğunu ifade eder. Bunu, Buharî (ö.256/870) ve Eş'arî (ö.324/936) gibi o döneme yakın yazarların halku'l-Kur'ân hakkındaki açıklamalarında Ebû Hanîfe'ye böyle bir görüş atfetmemeleriyle gerekçelendirir. Sonra Kur'ân'ın mahlûk olmadığına, Ebû Hanîfe'nin nihai görüşü olabileceğini ifade eder. Bunu da Ebû Yusuf ile Kur'ân hakkında altı ay tartışıp sonunda "Kur'ân Allah kelamıdır, mahlûk değildir, mahlûk olduğunu söyleyen kâfirdir" görüşünde karar kıldıklarına dair bir başka rivayetle³⁷ temellendirir.³⁸ Ayrıca Ebû Hanîfe'ye atfedilen farklı görüşlerden hareketle onun halku'l-Kur'ân konusundaki görüşünün bazı değişiklikler geçirdiğini ifade eder.

Ebû Hanîfe'nin Ebû Yusuf ile Kur'ân hakkında tartışmasına ilişkin yukarıdaki rivayete benzer bir başka rivayet de Eş'arî tarafından nakledilir. Burada Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe ile iki ay tartışır ve sonuçta Ebû Hanîfe Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünden döner.³⁹ Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un Kur'ân hakkında tartışmalarına ilişkin rivayet, Sâid b. Muhammed b. Ahmed el-Ustuvâi en-Nîsâbûrî (ö.432/1041) tarafından da aktarılır. Bu rivayette Ebû Yusuf'un "Ebû Hanîfe ile Kur'ân hakkında bir ay münazara ettim. Sonunda benim ve onun görüşü Kur'ân'ın Allah kelamı olup, mahlûk olmadığına ittifak etti" dediği kaydedilir.⁴⁰ Eş'arî ve Sâid b. Muhammed b. Ahmed el-Ustuvâi en-Nîsâbûrî tara-

1422/2001, c. XV, ss. 516-527. Burada (*Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XV, s. 518) Ebû Hanîfe'nin, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu öğretisini savunduğu, Fadl b. Dukeyn (ö.219/834) ve çağdaşları tarafından ifade edilir. Muhtemelen onların ifadesi, bu konudaki en erken kayıttır. Bk. Abusaq, *The Politics of the Mihna*, s. 139.

36 Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, c. III, ss. 257-8. Halku'l-Kur'ân konusunda Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüşler ve bunların değerlendirilmesi için bk. Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 139 vd.

37 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XV, s. 517; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö.458/1066), *el-Esmâ ve's-sifât*, I-II, tahk.: İmâduddîn Ahmed Haydar, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1994, c. I, s. 388.

38 Yavuz, "Ebû Hanîfe", *DİA*, c. X, s. 140.

39 Bk. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Abdillâh el-Eş'arî (ö.324/936), *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Dâru İbni Zeydûn, Beyrut, ts., ss. 29-30.

40 Kâdî İmâdu'd-İslâm Ebu'l-Alâ' Sâid b. Muhammed b. Ahmed el-Ustuvâi en-Nîsâbûrî (ö.432/1041), *Kitâbu'l-İ'tikâd akâidetün merviyyetün anî'l-İmâmi'l-A'zam ve'l-haberi'l-a'lemi'l-akdem sirâcu'l-ümmme, kâşifu'l-ğümme, el-mahsûs bi inâyeti'l-kerîmi'l-mennân Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, tahk.: Dr. Seyyid Bahçivan, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005, s. 173.

findan aktarılan ile yukarıdaki rivayeti karşılaştırdığımızda: Eş'arî ve el-Ustuvâî'deki metinde Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un "Kur'ân'ın mahlûk olduğu anlayışını benimseyenin kâfir olduğunda karar kıldıkları" ifadesi yoktur. Birinci rivayette altı ay tartıştıkları belirtilirken tarih olarak daha önce olan Eş'arî'deki metinde iki ay, el-Ustuvâî'deki metinde bir ay tartıştıkları kaydedilir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe ile ilgili aktarılan bu rivayete sonradan bazı ilaveler yapılmış gibi gözükmektedir.

Madelung halku'l-Kur'ân hakkındaki ihtilafın kökenlerine ilişkin makalesinde, Ebû Hilâl el-Askerî,⁴¹ Eş'arî,⁴² Dârimî⁴³ ve İbn Kuteybe⁴⁴ gibi yazarların aktardıklarını değerlendirir. Ebû Hanîfe'nin, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü benimsediğini, ancak onun bunu Mu'tezile gibi Allah'ın birliği ilkesiyle değil, Allah dışında her şey yaratılmış olduğundan Kur'ân'ın da yaratılmış olduğu şeklinde temellendirdiğini ifade eder.⁴⁵

Kur'ân'ın tabiatına ilişkin Ebû Hanîfe'ye atfedilen rivayetler, mihne döneminde halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyen Hanefileri kötülecek ve bizzat hocalarının farklı düşündüğünü ifade etmek için geçmişe dönük bir inşaa faaliyeti olabilir. Bu ihtimali, halku'l-Kur'ân meselesinin Ebû Hanîfe (ö.150/767)'nin vefatından sonra II/VIII. asrın son çeyreğinden itibaren özellikle de III/IX. asrın başlarında yoğun bir şekilde tartışılması da güçlendirmektedir.

Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Yûsuf (ö.182/798)'un,⁴⁶ bazı kaynaklarda halku'l-Kur'ân anlayışını açıkça reddedip, onun mahlûk olmadığı anlayışını benimsediği,⁴⁷ hatta Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ileri süren öğrencisi Bişr el-

41 Ebû Hilâl el-Askerî, halku'l-Kur'ân hakkında insanlar arasında ihtilafın Ebû Hanîfe zamanında ortaya çıktığı, konu Ebû Yûsuf'a sorulduğunda onun Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemekten kaçındığı, Ebû Hanîfe'ye sorulduğunda onun, Allah dışındaki her şeyin mahlûk olduğu, dolayısıyla Kur'ân'ın da mahlûk olduğunu ifade ettiği kaydedilir. Ebû Hilâl el-Askerî, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'a ilişkin bu görüşünü fıkihtaki yönteminden çıkarsadığını ve böylece kendi anlayışına uygun cevap verdiğini ifade eder. Bk. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, ss. 251-2.

42 Eş'arî, *el-İbâne*, ss. 29-30.

43 Osman b. Said ed-Dârimî, *Reddü'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Said alâ Bişr el-Merisî el-Anîd*, tash.: Muhammed Hamid el-Fekî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., ss. 106-117.

44 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö.276/889), *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-reddu ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, takdim ve notlar: Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer, Dâru'r-Râye, Riyâd 1412/1991, s. 60. Ayrıca bk. s. 60 dipnot: 1.

45 Wilferd Madelung, "The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Koran", *Orientalia Hispanica sive studia F.M. Pareja octogenario dicata*, ed. J.M. Barral, E.J. Brill, Leiden 1974, ss. 508-511. Madelung, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın mahlûk olmasını delillendirme tarzını Ebû Hilâl el-Askerî (*el-Evâil*, ss. 251-2)'den aktarır.

46 Ebû Yûsuf hakkında bk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö.436/1044-45), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabihi*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1976, ss. 90-102.

47 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XV, ss. 517, 519; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed

Merisî'yi sert bir dille eleştirdiği kaydedilir.⁴⁸ Tsafirir'in de belirttiği gibi,⁴⁹ -Ebû Yusuf her ne kadar Kelam'a yaklaşım bakımından Ehl-i Hadis'in yanında dursa da- Kur'ân'ın mahlûk olmasına açıkça karşı çıkışın ona isnadı, Sünnîlerin *Mihne* sonrası geçmişe yönelik bir inşa faaliyeti gibi gözükmektedir. Zira Madelung'un da ifade ettiği üzere Ehl-i Hadis'in büyük bir çoğunluğu, *Mihne* dönemine kadar Kur'ân hakkında *gayr-ı mahlûk* anlayışını benimsemedi ve II./VIII. yüzyıldaki meşhur Kûfeli Ehl-i Hadis mensupları, Kur'ân'ın yaratılmış veya yaratılmamış olmasına ilişkin herhangi bir kabule karşıydılar. Madelung, bu hususta Süfyan-ı Sevrî (ö.161/778)'nin çağdaşı Ebû Bekir el-Ayyâş (ö.179/795), Ebû Muaviye ed-Darîr (ö.195/811) ve Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme (ö.201/817) gibi Ehl-i Hadis'e mensup ileri gelen Kûfeli âlimlerin Kur'ân'ın yaratılmış veya yaratılmamış olduğuna dair herhangi bir anlayışı benimsemeye karşı olduklarını,⁵⁰ Ebû Hanîfe'nin öğrencisi ve Kur'ân'ın yaratılmış veya yaratılmamış olduğunu savunan bir kimsenin ardında namaz kılmayı caiz görmeyen⁵¹ Ebû Yusuf'un da bu anlayışı benimsediğini ifade eder.⁵² Ebû Yusuf'un öğrencisi, Bişr b. Velid'in Kur'ân'ın yaratılmış veya yaratılmamış olduğunu kabul etmeyi reddetmesi de bu hususu destekler. Ebû Yusuf, Kur'ân'a ilişkin yukarıda aktarılan iki görüşten hangisini kabul ederse etsin Ehl-i Hadisin yanında yer almış gibi gözükür.

Ebû Hanîfe'nin bir diğer öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö.189/805)'nin⁵³ halku'l-Kur'ân anlayışını kabul ettiği bizzat Halife Me'mun tarafından ifade edilir.⁵⁴ Me'mun, Bağdat valisine mektubunda, Mihneye tabi tutulan Seccâde'nin, "Fıkıh ve Hadis ehlerinden ders aldığı kimselerden Kur'ân'ın mahlûk olduğuna ilişkin bir şey işitmediği" ifadesine tepki gösterir. O şahısla-

b. Osman ez-Zehebî (ö.748/1374), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, tahk.: Nu'mân el-Arksûsî, Kontrol: Şuayb el-Arnaût I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1402/1982, c. VIII, s. 538. Ayrıca bk. Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 257-8.

48 Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 257; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhîru'l-mudiyye*, c. I, s. 164; Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö.1371/1951-1952), *Hüsnü't-Tekâdî fi Sireti'l-İmâm Ebi Yûsûf el-Kâdî*, yy., 1968, s. 24.; William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 356.

49 Nurit Tsafirir, *The Spread of the Hanafi School in the Western Regions of the 'Abbasid Caliphate up to the End of the Third Century A.H.*, Ph.D. Thesis, Princeton University 1993, ss. 110-111, dipnot: 365.

50 Wilferd Madelung, "The Origins of the Controversy", s. 519. Madelung bu bilgileri Dârimî'den aktarır. Bk. Dârimî, *Reddû'l-İmâm ed-Dârimî*, ss. 108-110, 117.

51 Dârimî, *Reddû'd-Dârimî alâ Bişr el-Merisî*, ss. 110-1.

52 Wilferd Madelung, "The Origins of the Controversy", ss. 519-520.

53 Muhammed b. Hasan hakkında bk. Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe ve ashabihi*, ss. 120-130.

54 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 643. krş. Ustuvâî, *Kitâbu'l-İ'tikâd*, s. 175.

rın derslerine devam ederken dersi dinlemeyip herhalde başka şeyle meşgul olduğunu söyler. Bağdat valisinden, Seccâde'ye, derslerinde bulunduğu Yusuf b. Ebî Yusuf ve Muhammed b. el-Hasan'ın bu konuda ne dediklerini sormasını ister.⁵⁵

Me'mun bu ifadelerle, Yusuf b. Ebî Yusuf (ö.192/808) ve Muhammed b. Hasan'ın halku'l-Kur'ân anlayışını benimsediği îmâsında bulunur. Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan Cehmîlikle suçlanırken Ebû Yûsuf'un bundan istisna tutulması da⁵⁶ onların en azından Ehl-i Hadîs'le sıcak ilişkilerinin olmadığını gösterir.

Halife Me'mun, Merv'de Ali er-Rıza'yı veliaht olarak ilan ettiğinde Bağdat halkı İbrâhim b. el-Mehdî'ye biat etmişti. Onun Hanefî mezhebine mensup Bağdat kâdîsı Kuteybe b. Ziyad el-Horasânî, Bişr el-Merisî'yi halku'l-Kur'ân ve başka konularda sorgulayıp, tövbeye çağırmıştır.⁵⁷ Dolayısıyla o da halku'l-Kur'ân anlayışını benimsememektedir.

Me'mun ve Mütevekkil dönemlerinde baş kâdîlık görevinde bulunan Yahya b. Eksem (ö.242/857)'in,⁵⁸ bid'alardan uzak Ehl-i Sünnet mezhebinin benimseyen biri olduğu, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ileri sürenden tövbe etmesinin isteneceği, tövbe etmezse boynunun vurulacağı görüşünü benimsediği kaydedilir.⁵⁹ Ahmed b. Hanbel onu bid'a sahibi olarak görmez ve sîka kabul eder.⁶⁰

Me'mûn'un 208/823-4 yılında Bağdat'a kâdî atadığı Ashâb-ı Re'y'in ileri gelenlerinden⁶¹ ve Ebû Yusuf'un öğrencisi⁶² Ebû'l-Velid Bişr b. Velid el-Kindî (ö.238/852) de halku'l-Kur'ân anlayışını benimsemez. Nitekim o, mihne döne-

55 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 643.

56 Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Ukaylî (ö.322/934), *Kitâbu'd-Duaif*, I-IV, tahk.: Hamdî b. Abdulmecîd b. İsmâîl es-Selefi, Dâru's-Sumey'î, Riyad 1420/2000, c. IV, ss. 1217-18; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. II, ss. 570-72.

57 Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 269; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. II, s. 711.

58 İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. III, ss. 582-83.

59 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XVI, s. 290; Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân (ö.681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zemân*, tahk.: İhsân Abbâs, I-VII, Dâru Sâdır, Beyrut 1397/1977, c. VI, s. 148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XII, s. 8. İbn Hallikân, Dârekutnî'nin Yahya'yı Şâfiî'nin ashâbı arasında saydığını kaydeder. Bk. *Vefeyâtu'l-a'yân*, c. VI, s. 147.

60 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XVI, s. 290; Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrillâh b. Sâlim b. Ebi'l-Vefâ el-Kureşî el-Hanefî (ö.775/1373), *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, tahk.: Abdulfettâh Muhammed el-Hilv, Hecer li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, I-V, Cize 1413/1993, c. III, s. 583.

61 Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 272.

62 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, s. 155; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, ss. 562-63.

minde sorgulamaya tabi tutulanlardandır. Bişr b. Velid dışında, Ebû Hassân ez-Ziyâdî (ö.242/856), Seccâde (ö.241/855) ve 'Alî b. el-Ca'd (ö.230/845)⁶³ da halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmediklerinden dolayı mihneye tabi tutulan Hanefîler arasındadır.

Me'mun halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmeyen Seccâde'yi eleştirirken, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö.189/805)'nin yanında Yusuf b. Ebî Yusuf'un da halku'l-Kur'ân anlayışını kabul ettiğini ifade eder.⁶⁴

Hafs b. Gıyâs (ö.194/810)'tan sonra Kûfe kâdîsı olan Ebû Hanîfe'nin ashabından Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî (ö.204/819)'nin⁶⁵ de Kur'ân'ın mahlûk olduğu anlayışını benimsediği kaydedilir.⁶⁶

Basra, Kûfe, Bağdât Şarkıyye bölgesi, Rakka kâdîlikları yapan, fıkhu babası Hammâd ve Hasan b. Ziyâd'tan alan Ebû Hanîfe'nin torunu İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö.212/827)'nin, halku'l-Kur'ân anlayışını açıkça ortaya koymuş⁶⁷ ve bu anlayışın yayılması için aktif olarak faaliyette bulunmuştur.⁶⁸

Diğer taraftan İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin çağdaşlarından,

-
- 63 Taberî, *Târîh*, c. VIII, ss. 640-4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. VI, s. 3 vd. ; Patton, *Ahmad Ibn Hanbal and the Mihna*, s. 69 vd. Ayrıca Bişr b. Velid'in Ahmed b. Hanbel'e yardımcı olduğu da kaydedilir. Bk. Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 565.
- 64 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 643. Ayrıca bk. Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. II, ss. 569-570. Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan'ın Cehmîlikle suçlanırken Ebû Yusuf'un bundan istisna tutulması da (Bk. Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. II, ss. 570-72) en azından Ehl-i Hadîs'le sıcak ilişkilerinin olmadığını gösterir.
- 65 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 188.
- 66 Dârimî, *Reddû'd-Dârimî alâ Bişr el-Merîsî*, s. 117; Josef van Ess, "Dirâr b. 'Amr und die "Cahmîya", Biographie einer vergessenen Schule", *Der Islam*, Berlin 1968, XLIV, ss. 1-70, s. 48. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî hakkında bk. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhuz (ö.255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-IV, tahk.: Abdü's-Selâm Muhammed Hârûn, Kâhire 1418/1998, c. II, s. 330, c. III, s. 378; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 131-133; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VIII, ss. 275-281; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IX, ss. 543-45; a.mlf, *Târîhu'l-İslâm*, I-LII, tahk.: Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1411/1991, c. XIV, ss. 98-101; İbn Ebî'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. II, ss. 56-7.
- 67 Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö.365/976), *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, I-IX, tahk.: Âdil Ahmed el-Mevcûd-Ali Muhammed Muavvid-Abdulfettâh Ebu's-Sünne, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. I, s. 509; İbn Abdilberr el-Endelûsî, *el-İntikâ*, s. 318; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 218.
- 68 Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö.852/1448), *Lisânu'l-mizân*, I-X, Yayına haz.: Abdulfettah Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1423/2002, c. II, ss. 114-5; İbn Adî, *Kâmil fi duafâ*, c. I, s. 509; Tsafirir, *The Spread of the Hanafi School*, s. 111. İbn Hacer, İsmâil b. Hammâd'ın mihnede Me'mun'un dâilerinden olduğunu kaydeder, Ancak İsmâil 212/827 yılında vefat ettiğinden bu mümkün değildir. Dolayısıyla onun aktardığından, İsmâil'in halku'l-Kur'ân anlayışının yayılması için faaliyetlerde bulunduğu anlaşılabilir. İsmâil b. Hammâd hakkında bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, ss. 138-140; İbn Ebî'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. I, ss. 400-403.

Şeybânî'nin talebesi Ebû Süleymân Musa b. Süleyman el-Cüzcânî (ö.200/816'dan sonra) ise, iktidardan uzak durur, Me'mun'un kâdîlık tekliflerini geri çevirir⁶⁹ ve halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmez.⁷⁰ Muhtemelen bu yaklaşımı hadisçiler tarafından sîka bulunmasında⁷¹ etkili olmuştur.

Yine İsmâil b. Hammâd'ın çağdaşlarından, Ebû Yusuf'un talebesi, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan'dan rivayette bulunan, Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin arkadaşı, Me'mun'un kâdîlık tekliflerini reddeden⁷² Muallâ b. Mansûr (ö.211/826) hadisçiler tarafından sîka bulunur.⁷³ O, halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmez.⁷⁴ Hadisçilerin onu sîka kabul etmeleri de⁷⁵ bunu destekler.

Mısır'da 205-211/820-826 yılları arasında kâdîlık yapan Hanefî İbrâhim b. el-Cerrâh b. Sabih (ö.217/832)'in de halku'l-Kur'ân anlayışını benimsediği kaydedilir.⁷⁶

Görüldüğü üzere Ebû Yusuf'tan sonra mihne dönemine kadarki Hanefiler arasında Kur'ân'ın mahlûk olup-olmaması hususunda yekpare bir tutum söz konusu değildir. Onlardan bazıları (genellikle Kelam taraftarı olanlar⁷⁷) halku'l-Kur'ân görüşünü benimser ve hatta bu görüşü savunurken bazıları da (genellikle Kelâmî düşünceye pek sıcak bakmayanlar) onu benimsemez ve Ehl-i Hadis'e yakın bir tutum sergilerler. Yine de görüşlerdeki bu farklılık, onların birbirlerine hoca-talebe olmasına engel olmamıştır.

69 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabîhi*, s. 154; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. III, ss. 518-19.

70 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, ss. 194-95.

71 İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. VIII (IV/I), s. 145 (652).

72 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabîhi*, s. 154; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. III, ss. 492, 518-519.

73 Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Iclî (ö.261/875), *Ma'rifetü's-sikât*, I-II, tahk.: Abdu'l-Alîm Abdu'l-Azîm el-Bestevî, Matbaatu'l-Medenî Kâhire, ts., II, 289; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temîmî er-Râzî (ö.327/939), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. VIII (IV/I), s. 334; İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, VIII, 107. *en-Nevâdir* adlı eseri günümüze kadar ulaşmış olan Muallâ b. Mansûr'un hayatı ve bu eseri hakkında bk. Eyyüp Said Kaya, "Muallâ b. Mansûr", *DİA*, c. XXX, İstanbul 2005, s. 309.

74 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XV, s. 247; Tsafrir, *The Spread of the Hanafi School*, s. 111.

75 el-Iclî (ö.261/875), *Ma'rifetü's-sikât*, c. II, s. 289; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XV, s. 248-9.

76 İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. I, s. 257.

77 Tsafrir, *The Spread of the Hanafi School*, s. 107.

4. Mihne Uygulamalarında Hanefiler

Mihne uygulamaları çerçevesinde öncelikle kâdîların sorgulandığı, halku'l-Kur'ân anlayışını kabul ettikleri taktirde görevlerine devam etmelerine izin verildiği belirtilir.⁷⁸ Biz bu başlık altında Hanefîlerin Mihnedeki tutumlarını araştıracağız. Bunu da iki alt başlıkta ele almayı düşünüyoruz.

4.1. Mihne'de Aktif Rol Oynayan Hanefiler

Burada itikadî yönden farklı olmakla birlikte amelde Hanefî olan şahıslara da değineceğiz. Ayrıca doğrudan Mihne uygulamalarında görev almasa da halku'l-Kur'ân anlayışının yayılması için faaliyette bulunmuş Hanefîlere de değineceğiz.

a. Bişr el-Merisî: Mihne uygulamalarının fikrî arka planını teşkil eden halku'l-Kur'ân konusunun gündeme gelmesinde etkili olan şahısların başında, Bağdat Mürciesi'nin öncüsü kabul edilen mevali kökenli Bişr b. Gıyâs el-Merisî (ö.218/833) gelir. Bişr el-Merisî'nin soyunun, Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd b. el-Hattâb (ö.12/633)'in azatlı kölelerinden olan bir aileye dayandığı, babasının Kûfe'de boyacılık, annesinin de bazı kâdîların huzurunda şahitlik yaptığı belirtilir.⁷⁹ Fıkıh Ebû Yusuf'tan almış, Hammâd b. Seleme (ö.164/784) ve Süfyan b. Uyeyne (ö.197/813) ve Ebû Yûsûf'tan az miktarda hadis rivayet etmiştir. Önceleri Fıkıhla meşgulken sonra Kelama yönelen Bişr el-Merisî'nin, dindarlık ve zâhitlik yönüyle bilinmesine rağmen Kelam ilmiyle meşhur olması ve ona dalmasından dolayı halkın kendisinden uzaklaştığı ve 218/833 yılı sonlarında seksenli yaşlarda vefat ettiği kaydedilir.⁸⁰

Kaynaklarda Bişr el-Merisî ile ilgili birbirine zıt ifadeler aktarılır. Bu ifadeler, genellikle Ahmed b. Hanbel halkasındaki Hadisçiler veya benzer çerçevedeki kişilerin otoritesinde aktarılır. Ahmed b. Hanbel'in onu tartışmacı, bazen de hocası Ebû Yusuf'un sözünü kesen ve onun görüşlerini sorgulayan biri olarak nitelediği söylenir.⁸¹ Abusaq, bu nitelemenin, bir bilim insanı olarak olgun-

78 Kindî, *Vulâtu Mısr*, ss. 336-37.

79 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, ss. 537-38; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, c. I, s. 277; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, ss. 199-200. Zehebî, Bişr'in babasının Bağdat'ta ikamet ettiğini zikreder. Ayrıca bk. İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. I, s. 449.

80 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabihi*, s. 156; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 532; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, ss. 199-200; a.mlf, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, I-IV, tahk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., c. I, s. 323; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, c. I, s. 277; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, I, 447-48.

81 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 540.

luğundan başka bir şeyi, muhtemelen onun, o zamanda genel olarak kabul edilen görüşlerden farklı düşündüğünü îmâ ettiğini ifade eder. Onun önce fıkhıta temayüz ettiği, sonra da Kelam ile ilgilendiğini, Kelam'a ilgi duymasına, onunla çağdaşı hukukçular arasındaki ayrılığın sebep olduğunu kaydeder.⁸²

Bişr'in annesinin, Şâfi'î'den, oğlunu insanların kendisine düşmanlık etmesine yol açan Kelam'dan uzak durması ve insanların ona dost olmasına yol açacak konularla ilgilenmesi hususunda ikna etmesini istediği söylenir. Bunun üzerine Şâfi'î'nin Bişr'e, büyük halk kitlelerinin sevgi ve saygısını kazanmak için kendisini Fıkıh ve ahbâr ilimleriyle sınırlamasını tavsiye ettiği zikredilir.⁸³ Bu açıklama, Şâfi'î ile Bişr arasındaki yakın ilişkiyi îmâ eder.

Bişr el-Merisî, Ebû Yusuf'un uyarılarına rağmen⁸⁴ Kur'ân'ın yaratılmış olduğu konusundaki akidenin gelişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu bağlamda söz konusu akidenin yayılması için uzun süre propaganda faaliyetlerinde bulunduğu,⁸⁵ Halife Harun Reşid'in, Bişr el-Merisî'yi halku'l-Kur'ân konusundaki düşüncelerinden dolayı ölümle tehdit ettiği⁸⁶ için Harun ve halefi Emin'in hilafeti döneminde uzun süre gizlendiği belirtilir.⁸⁷ O, Me'mun'un kardeşi Emin'le hilafet mücadelesini kazanıp, Bağdat'a henüz gelmediği dönemde halifeliğini ilan eden İbrahim b. el-Mehdî'nin Bağdat Kâdîsı Hanefî ekole mensup Kuteybe b. Ziyad el-Horasânî tarafından halku'l-Kur'ân anlayışı ve diğer bazı görüşlerinden vazgeçmesi hususunda sorgulanmış ve canını zor kurtarmıştır.⁸⁸ Ancak 204/819 yılı sonlarına doğru Me'mun Bağdat'a ulaştığında, sarayda itibar görmüş,⁸⁹ hatta Me'mun'un on kişilik ilmi danışma meclisine se-

82 Abusaq, *The Politics of the Mihna*, s. 149.

83 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VII, 535-36; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. XI, s. 33; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. I, s. 448; Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 149-150.

84 Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî (ö.429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yay., Ankara 1991, s. 150; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 538.

85 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 542.

86 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 542; İbn Kesîr, *Bidâye*, c. X, s. 281; Patton, *Minha*, 48; Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, ss. 220-1.

87 İbnü'l-Cevzî, *Menâkib*, s. 308; Patton, *Mihna*, s. 48; Ced'an, *Mihne*, ss. 20-1; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 181. Bu durum, muhtemelen Harun Reşid döneminde Bermekîlerin vezirlikten uzaklaştırılmasından sonra (ö.187/803'ten sonra) olmuş olmalıdır. Zira Bermekîler, saraylarında, içlerinde kelâmî konuların da yer aldığı muhtelif konularda farklı kesimlerinden katılımcıların iştirak ettiği tartışmalar düzenliyorlardı. Bk. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 247.

88 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. III, ss. 269-270; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. II, s. 711.

89 Kinânî, *Hayde*, s. 6vd.

çilmiştir⁹⁰ ve onun huzurunda yapılan çeşitli tartışmalarda hazır bulunmuştur.⁹¹

Bu tartışmaların başlıca konuları arasında halku'l-Kur'ân meselesi de yer alır. Bu çerçevede Mihne uygulamalarından önce Me'mun tarafından Kur'ân'ın yaratılmışlığına ilişkin yaptırılan tartışmaların merkezinde yer alan en etkin isimlerin başında Bişr el-Merisî gelir. Buna gerek Bişr el-Merisî'ye karşı yazılan reddiyeler⁹² gerekse Bişr'in Me'mun döneminde halku'l-Kur'ân meselesini tartışması işaret eder. Onun halku'l-Kur'ân hakkındaki tartışması, Mekke'den gelip, Me'mun'un huzurunda kendisiyle tartışan Abdülaziz el-Kinânî'nin⁹³ *el-Hayde* isimli eserine bile konu olmuştur.⁹⁴ Bu durum, onun halku'l-Kur'ân anlayışının en önemli temsilcilerinden ve savunucularından olduğunu gösterir.⁹⁵ Onun bu konuda, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö.242/856) ile tartıştığı da kaydedilir.⁹⁶

Netice olarak Bişr el-Merisî'nin halku'l-Kur'ân fikrinin sistematik bir şekilde ele alınıp, bu anlayışın yayılması, devlet politikası haline gelmesi (ö.212/227) ve mihne uygulamasına başlanmasında (ö.218/833) önemli bir payı olduğu kaydedilmekle⁹⁷ birlikte, onun mihne uygulamalarına doğrudan iştirak ettiğine

90 İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 36; Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 577. Ahmed b. Ebî Duâd da bu on kişi içinde yer almaktadır.

91 İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, ss. 22, 47; Kinânî, *el-Hayde*, s. 6 vd. ; Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 577; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö.458/1066), *Menâkıbu's-Şâfiî*, I-II, tahk.: Seyyid Ahmed Sakr, Dâr'u't-Türâs, Kâhire 1390/1970, c. I, ss. 463-64; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, ss. 110-111. Bişr b. Gıyâs el-Merisî, hayatı, görüşleri ve eserleri hakkında bk. Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs el-Merisî, Hayatı, Görüşleri ve İslâm Düşünce Tarihi'ndeki Yeri", *Ulu-dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1987, c. II, sayı: 2, ss. 99-109; Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 148-153.

92 Makale içinde kullanılan Dârîmî'nin reddiyesi ve Kinânî'nin *Kitâbu'l-hayde*'si buna örnek olarak verilebilir.

93 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XII, s. 212.

94 Ebu'l-Hasan Abdülaziz b. Yahya b. Abdülaziz b. Müslim b. Meymûn el-Kinânî (ö.240/854), *el-Hayde ve'l-i'tizâr fi'r-reddi alâ men kâle bi halkı'l-Kur'ân*, tahk.: Ali b. Muhammed b. Nâsir el-Fakîhî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, ts. Kinânî'ye nisbet edilen bu eserin ona ait olup-olmadığıyla ilgili olarak bk. Cemil Saliba, *el-Mukaddimetu kitâbi'l-Hayde*, Beyrut 1991, s. 17 vd. ; İmâd İsmâil en-Nâimî, "Dirâsetün fi kitâbi'l-Hayde li İmâm Abdu'l-Azîz el-Kinânî", *el-Müerrihu'l-Arabiyye*, Bağdâd 1988, XXXVI, 182-3; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 112, dipnot: 62.

95 Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 164; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 112.

96 Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, trc. : Şerafettin Gölcük, İstanbul 1980, s. 79; Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs el-Merisî, Hayatı, Görüşleri ...", s. 103.

97 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, VII, ss. 538-39; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IX, s. 97, c. X, s. 201; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ss. 247-48; Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs el-Merisî, Hayatı, Görüşleri ...", s. 102; Tsafirî, *The Spread of the Hanafî School*, s. 108. Halku'l-Kur'ân anlayışının Me'mun tarafından benimsenmesinde de Bişr el-Merisî, başta Ebu'l-

dair pek bilgi yoktur. Bu hususta Bişr el-Merisî'nin Bağdat'ta Ebû Müshir'e mihne uygulamasında İbn Ebî Duâd ile birlikte hazır bulunduğu aktarılır.⁹⁸ Ayrıca Süleym b. Mansûr b. Ammâr, Bişr el-Merisî'nin, babasına Kur'ân'ın mahlûk olup-olmadığına ilişkin görüşünü bildirmesi için bir mektup yazdığını ifade eder.⁹⁹ Yani Bişr el-Merisî bu politikanın fikrî alt yapısının hazırlanmasında, İbn Ebî Duâd ise uygulama aşamasında ön plandadır.

b. Ahmed b. Ebî Duâd: Usûlde Mu'tezilî fikhî konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tabi olduğu belirtilen Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854),¹⁰⁰ Bişr el-Merisî ile birlikte Me'mun'un ilmi danışma meclisine seçilmiş olup,¹⁰¹ halku'l-Kur'ân fikrinin devlet politikası haline gelmesinde etkin en önemli şahıslar arasında yer alır.¹⁰² O bu konuda Bişr el-Merisî'den daha ileri bir konumdadır. Zira özellikle Mu'tasım'ın hilafete gelmesinden itibaren Mihne uygulamasının sonuna kadar Kâdî'l-Kudât olarak bu uygulamayı halifeler adına yürüten en üst konumdaki şahıstır.¹⁰³

c. İsâ b. Ebân: Muhammed b. Hasan'dan fıkıh alan İsâ b. Ebân b. Sadeka b.

Huzeyl el-Allâf olmak üzere Me'mun'un çevresindeki Mu'tezilî şahıslar etkili olmuş olmalıdır. Onların dışında Hanefî fakihî Hasan b. Ziyad el-Lü'lü'nin de etkisi olması muhtemeldir. Zira Hasan b. Ziyâd Rakka'da emir iken ona hocalık yapmıştır. Bk. Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, c. II, s. 330, c. S. 378; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, s. 133. Me'mun'un Hanefî fıkıh anlayışı hususunda derin bilgisinin olduğu kaydedilir. Bk. Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zâhire fi mülluki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVI, takdim ve notlar: Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1992, c. II, s. 275) Muhtemelen bu hususta da Hasan b. Ziyâd'ın önemli bir payı vardır.

- 98 Ebu'l-Arab, *el-Mihen*, 446. Ebu'l-Arab, Sümâme b. Eşres'in de hazır bulunduğunu ifade eder. Fakat bu mümkün değildir. Zira Sümâme mihne uygulamasından yaklaşık beş yıl önce 213/828 yılında vefat etmiştir. Bağdâdî, Bişr el-Merisî'nin Ebû Hanîfe'nin ashabından olup, halku'l-Kur'ân konusunda Mu'tezile'ye muvafakat ettiğini, halku'l-ef'âl konusunda da onların görüşlerini reddettiğini ifade eder. Bk. Ebu Mansûr Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî (ö.429/1037), *Usûlüddîn*, Beyrut 1981, s. 308.
- 99 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 538.
- 100 Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka'bî el-Belhî (ö.319/931), (*Bâbü Zikru'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, tahk.: Fuad Seyyid, Tunus 1986, s. 105; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyeye*, c. I, ss. 134-35.
- 101 İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 36; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, c. II, s. 84.
- 102 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. V, s. 234; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. I, s. 458; Tâcuddîn Ebu Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Subkî (ö.771/1369), *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, I-X, tahk.: Abdulfettâh Muhammed Hilv-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kâhire 1383/1964, c. II, s. 38; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 115.
- 103 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XI, ss. 273-74; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, c. II, s. 84; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. I, s. 458; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 115. Nitekim Ahmed b. Ebî Duâd'ın baş kadı olarak görevlendirilmesinde teolojik görüşleriyle birlikte fikhî nosyonu da etkili olmuştur.

Musa (ö.221/836), halku'l-Kur'ân anlayışını benimsiyor ve insanları bu anlayışa çağırıyordu. İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö.212/827)'den sonra Basra kâdîliğine atandı ve ölene dek bu görevde kaldı.¹⁰⁴ Mihne döneminde insanları mihneye tabi tuttuğuna dair herhangi bir kayıt tespit edemedik. Ancak İsa b. Eban'ın kâdîliği döneminde bir Yahudînin, yemin mahlûka değil Hâluka edilir diyerek, mahlûk olduğu benimsenen Kur'ân'da bulunan "lâ ilâhe illallah" yemininin geçerli olmadığını ileri sürdüğü zikredilir.¹⁰⁵ Bu rivayet İsa b. Ebân'ın da mihne uygulamasına iştirak ettiğini îmâ etmektedir. Nitekim onun Mihne dönemi Basra kâdîsi olması ve hakkında İbn Ebî Duâd'a şikâyette bulunulması da¹⁰⁶ bu hususu destekler.

d. Muhammed b. Semmâ'a: Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan'ın ashabından olan¹⁰⁷ Ebû Abdullâh Muhammed b. Semmâ'a (ö.233/848), fikhî Muhammed b. el-Hasan'dan aldı. Me'mun döneminde Bağdat'ın batı kısmı kâdîliğine atandı ve görmesi zayıflayana dek bu görevde kaldı. Sonra Me'mun onu azledip yerine İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'yi kâdî atadı.¹⁰⁸ Mu'tasım, Ahmed b. Hanbel'i mihneye tabi tutarken onun Halife'ye bu yaptığıyla Allah'ın rızasını kazandığını ve Allah'ın hakkını eda ettiğini ifade ettiği kaydedilir.¹⁰⁹ Bu rivayet onun, halku'l-Kur'ân anlayışını savunmasının yanında mihne uygulamalarını da destekleyen Hanefîler arasında yer aldığına işaret eder.

e. Gassân b. Muhammed el-Mervezî: Mihne döneminde 218-235/832-849 yılları arasında¹¹⁰ Kûfe kâdîsi olan, Horasan halkından, Ahmed b. Ebî Duâd'ın adamlarından Gassân b. Muhammed el-Mervezî, Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye öğrencilik yapan Ebû Süleyman el-Cüzcânî'den fikhî öğrendi.¹¹¹ O, insanları halku'l-Kur'ân konusunda mihneye tabi tutardı.¹¹²

104 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XII, ss. 479-482; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. VI, s. 256. Ayrıca bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, ss. 141-148

105 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XII, s. 482; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VI, ss. 309-310.

106 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 282; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, s. 147.

107 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, ss. 154-155.

108 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. III, ss. 282, 289.

109 Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, tahk.: Susanna Diwald Wilzer, *Menşûrâtu Dâri Mektebeti'l-Hayât*, Beyrut, ts., s. 129. Ayrıca bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, s. 141.

110 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. III, ss. 191-194; Tsafirir, *The Spread of the Hanafi School*, s. 94.

111 İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. II, ss. 687-88.

112 Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. III, ss. 191-92. Burada Gassân'ın, Hz. Ali'nin hilafeti hak etmediğini ileri süren bir kimseyi de imtihan ettiği belirtilir. O zaman Gassân'ın yanında yer alanlardan biri de Hanefî fakihlerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'nin yeğeni Velîd b. Hammâd el-

f. Muhammed b. Ebi'l-Leys: Mısır'ın Mâlikî kâdîsı Hârûn b. Abdillâh'tan sonra 226-235/840-849 yılları arasında Mısır kâdılığı yapan Muhammed b. Ebi'l-Leys el-Esam el-Horezmî, Ebû Hanîfe mezhebine mensup bir fakihti.¹¹³ Onun, Ebû Hanife, talebeleri Muhammed, Yusuf ve Züfer'in görüşlerini savunduğu, Şâfiî, İbn Uleyye ve Mâlik'in görüşünü eleştirdiği kaydedilir.¹¹⁴ Vâsık halife olduğunda (ö.227/841) Muhammed b. Ebi'l-Leys'e bütün insanları imtihan etmesi, fakih, muhaddis, müezzin, muallim istisnasız herkesi mihneye tabi tutmasına ilişkin emri geldi. Bunun üzerine pek çok insan kaçtı, hapisaneler Kur'ân'ın mahlûk olduğunu reddedenlerle doldu. İbn Ebi'l-Leys, camilere *lâ ilâhe illallah Rabbu'l-Kur'âni'l-mahlûk* ifadesinin yazılmasını emretti. Bu, Mısır Fustat camilerine yazıldı. İmam Mâlik ve Şâfiî ekollerine mensup fakihlerin mescitlerde oturmaları yasaklandı ve mescide yaklaşmalarını emredildi. Kur'ân'ın mahlûk olduğu sokaklarda ilan edildi, insanlara sokaklarda ve mescitlerde bu anlayış zorla söyletildi. Mısır'da bazı şahıslar, bu uygulamaları yürüten Muhammed b. Ebi'l-Leys'in mihnesinden kurtulmak için çeşitli yerlere kaçtılar.¹¹⁵

g. Abdurrahmân b. İshâk: Benû Dabbe'nin mevlası Abdurrahman b. İshak b. İbrahim b. Seleme ed-Dabbî (ö.232/846), önce Rakka kâdılığı yaptı. Sonra Medinetü Mansûr'un (Bağdat'ın) Şarkıyye kısmının kâdılığına geldi. Talha b. Muhammed b. Ca'fer, İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin azledilip, yerine Abdurrahman b. İshak'ın getirildiğini, dedesinin devlet adamlarından olduğunu, derin fıkıh bilgisi bulunduğunu, kâdılığa Me'mun zamanında geldiğini (ö.213/828) ve uzun süre bu görevde kaldığını belirtir. Me'mun, Bişr b. Velîd'i azlettiğinde (ö.213/828) onun görevi olan Batı Bağdat kâdılığını da Abdurrahman b. İshak'a verdi.¹¹⁶ Abdurrahman b. İshak, Ebû Hanîfe'nin anlayışını benimsiyordu.¹¹⁷ Muhammed b. el-Hasan'ın ashabından olup, insanları halku'l-Kur'ân anlayışına sevkte ve Mihne uygulamasında Ahmed b. Ebî

Kûfî'dir. Velîd hakkında bk. İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. III, s. 579.

113 Kindî, *Vulâtu Mısır*, s. 339; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. III, ss. 111-12. Mısır'a kâdî olarak atanmasından yaklaşık yirmi bir yıl önce yani 205/814 yılında Mısır'a gelip yerleşen (Kindî, *Vulâtu Mısır*, s. 339) Muhammed b. Ebi'l-Leys'in kader hakkında da Ehl-i Sünnet anlayışı üzere olduğu belirtilir. Bk. Kindî, *Vulâtu Mısır*, s. 352.

114 Kindî, *Vulâtu Mısır*, s. 341.

115 Kindî, *Vulâtu Mısır*, s. 340-42; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. III, ss. 112.

116 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XI, s. 542. Ayrıca bk. İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 141.

117 Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 282-83; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XI, s. 542; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VI, s. 407; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. II, s. 376. Vekî, Abdurrahman'ın Cehm b. Safvan'ın görüşünü de benimsediğini kaydeder. Muhtemelen bu onun halku'l-Kur'ân anlayışını benimsemesine işaret eder. Nitekim o, Bağdat'ın Mihne dönemi kâdîlarındandır.

Duâd'la birlikte hareket ediyordu.¹¹⁸ Onun Mihne dönemi Bağdat kâdîlarından olması da bu hususu destekler.

Nitekim bu bağlamda Vâsık döneminde Ahmed b. Nasr Mâlik el-Huzâî (ö.231/845), sorgulandığı halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmeyince Abdurrahmân b. İshâk'ın Halife'ye, onun kanunun akıtılmasının helal olduğuna dair fetva verdiği, fukahâdan bir grubun da ona muvafat ettiği belirtilir.¹¹⁹

h. Abdullâh b. Muhammed el-Halencî: Vâsık, Abdurrahman b. İshâk'ı 228/842 yılında azletti, yerine Abdullah b. Muhammed b. Ebî Yezîd el-Halencî (veya el-Halîcî)'yi atadı. 237/851 yılına kadar bu görevde kalan Halencî, rey ashabından, Ebû Hanîfe ekolü fakihlerinden olup, açıkça halku'l-Kur'ân anlayışını savunuyor ve insanları bu konuda imtihan ediyordu. Bu konuda o kadar ileri gitti ki, bir gün ona muhaddis Muhammed b. Muaviye el-Enmâtî'nin (İbnü'l-Fâlih/İbnü'l-Fâlic olarak ma'rûf) hanımı geldi ve eşinin Kur'ân hakkında Halife'nin söylediğini benimsemediğini, bu nedenle kendisini ondan boşamasını istedi. Bunun üzerine Kâdî Halencî (ö.253/867) onu eşinden ayırdı/boşadı.¹²⁰

1. Ubeyddullah b. Ahmed b. Gâlib: Halife Vâsık'ın 228/842 yılında Bağdat'ın doğu kısmına atadığı ve Mütevekkil'in 234/848 yılında azlettiği Mihne dönemi kâdîlarından Ubeyddullah b. Ahmed b. Gâlib, Ahmed b. Ebî Duâd'ın adamlarından olup, Hanefî ekole mensup bir fakihti.¹²¹

i. Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî: Tirmiz kâdîlığına rüşvetle gelmekle suçlanan ve Mürciî, Cehmî birisi olarak nitelenen Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî (ö.239/853)'nin, halku'l-Kur'ân anlayışını benimsediği kaydedilir.¹²² Cehmîlikle nitelenmesi, muhtemelen bu anlayışı benimsemesi ve Ehl-i Hadise müsamahasız olması sebebiyledir. O, kâdîlık görevindeyken 'İmanın söz ve amel olduğunu' iddia eden hadis taraftarlarına karşı oldukça sert davranarak, onları imtihan etmiş ve boyunlarına bir ip bağlatarak, insanların arasında gezdirilip, teşhir edilmesini emretmiştir.¹²³ İshak b. İbrâhîm el-Hanzalî (ö.238/852), Mekke'de bulunan ve re'y taraftarlarına husumetiyle tanınan Humeydî

118 İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. V, s. 86.

119 Taberî, *Târîh*, c. IX, ss. 137-38; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, VI, ss. 400-402; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VI, s. 393. Burada Ahmed b. Ebî Duâd'ın ise, bunu uygun bulmadığı ve yaşı ilerlemiş olan Ahmed b. Nasr'ı kurtarmaya çalıştığı ifade edilir.

120 Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 290; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XI, s. 269-271; İbn Ebî'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. II, ss. 247-48.

121 Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 277; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XII, s. 23; İbn Ebî'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. II, s. 492.

122 Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, c. II, ss. 300-301; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. IV, s. 296.

123 İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, c. I, s. 470; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. IV, s. 296.

(ö.219/834)'ye bu olayı anlatınca, Humeydî, onun için beddua etmiştir.¹²⁴ Humeydî'nin ölüm tarihine baktığımızda bu olay, 219/834 yılından önce, Me'mun'un hilafetinde muhtemelen Mihne uygulamasına başlandığı dönemde olmuş olmalıdır.

Abusaq'ın da belirttiği gibi,¹²⁵ Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemi mihne politikasında yönetimle işbirliği yapan bu şahıslar, Bişr el-Merisî veya Ahmed b. Ebî Duâd'ın taraftarları olarak adlandırılan Hanefilerdir. Halku'l-Kur'ân anlayışını benimsemeleri ve Mihne döneminde yönetimle işbirliği içinde olmalarıyla aşağıda ele alınacak Mihne mağduru Hanefilerden ayrılırlar. Mihnenin uygulayıcıları arasında yer almaları onları Mihne mağduru Hanefilerden uzaklaştırmıştır.

4.2. Mihne Mağduru Hanefiler

Kaynaklara baktığımızda Mihne uygulamasını yürüten Hanefî ekol mensupları olduğu gibi bu uygulamaya maruz kalan Hanefileri de görürüz.

Me'mun'un ikinci mektubundan sonra ikinci grup içinde sorgulanması istenen Hanefiler de Mihneye tabi tutulur. Bu ikinci grup içinde Hanefî ekol mensuplarından Ebû Hassân ez-Ziyâdî (ö.242/856), Bişr b. Velîd el-Kindî (ö.238/852), Seccâde (ö.241/855), Ali b. el-Ca'd (ö. 230/844) ve Fadl b. Gânim yer alır.¹²⁶

a. Bişr b. Velîd el-Kindî: Ebû Yusuf'tan Fıkıh ve Hadis öğrenen ve onun gözde talebelerinden olan Bişr b. Velîd el-Kindî,¹²⁷ İshâk b. İbrâhim'in Kur'ân hakkında görüşünün ne olduğu sorusuna "Kur'ân Allah kelamıdır" cevabını verir. İshâk'ın onu sormadığını Kur'ân'ın mahlûk olup-olmadığını sorduğunu ifade ettiğinde Bişr, "Allah her şeyin yaratıcısıdır", diye karşılık verir. İshâk'ın, "Kur'ân şey midir?" sorusuna Bişr "o şeydir" cevabını verir. İshâk, "o halde mahlûk mudur?" diye sorar. Bişr, Bişr "hâlık değildir" karşılığını verir. İshâk "ben onu sormuyorum, Kur'ân mahlûk mudur?" deyince Bişr, "sana söyledi-

124 Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, c. II, ss. 300-301; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. IV, s. 296; Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, ss. 184-5.

125 Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 156-159.

126 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 637 vd. ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, s. 3; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, c. II, ss. 268; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I-VII, tahk.: İhsan Abbâs, *Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, Beyrut 1993, c. II, s. 929; Patton, *Ahmad Ibn Hanbal and the Mihna*, s. 69 vd. Ahmed b. Hanbel de bu grup içindedir.

127 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabihi*, s. 155; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 562; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. I, ss. 452-53.

ğim dışında bir şeyi uygun/doğru bulmam" şeklinde cevap verir.¹²⁸

Bısr b. Velîd, Bağdat'ta Râfıza ve ehl-i re'y arasında İbn Hanbel'e karşı yapılanları desteklemeyen biricik şahıs olarak betimlenir.¹²⁹ Nitekim Ahmed b. Hanbel'in onunla ilgili kanaati olumludur. O, Kur'ân'ın yaratılmış veya yaratılmamış olduğunu kabul etmeyi reddeden bir vâkıfî idi. Bu tutumundan dolayı Mu'tasım tarafından ev hapsine alındı ve fetva vermekten men edildi. Bu durumdan Mütevekkil halife olup, onu serbest bıraktığında kurtuldu.¹³⁰

b. Ebû Hassân ez-Ziyâdî: Ebû Yusuf'un talebesi Ebû Hassân ez-Ziyâdî¹³¹ kendisine Me'mun'un mektubunu okuyup, Kur'ân'ın mahlûk oluşu hakkında görüşünü soran Bağdat valisi İshâk b. İbrâhim'e Kur'ân'ın Allah kelamı, Allah'ın yaratıcı, Allah dışında her şeyin mahlûk olduğunu ifade etmiş ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemekten kaçınmıştır.¹³²

c. Seccâde: Hasan b. Hammâd Seccâde (ö.241/855) de buna benzer tutum sergileyerek, hocalarından Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair bir şey işitmediğini söyleyince Me'mun, Bağdat valisi İshak b. İbrâhim'den Seccâde'ye, derslerinde bulunduğu Yusuf b. Ebî Yusuf ve Muhammed b. el-Hasan'ın bu konuda ne dediklerini sormasını ister.¹³³

Konuya ilişkin bir başka rivayette şu bilgi aktarılır: Seccâde'ye, "bir kâfirle konuşursam eşimden boş olayım" diyen bir adamın Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen biriyle konuştuğu ve durumunun ne olduğu sorulduğunda Seccâde, o şahsın eşinden boş olduğu cevabını verir.¹³⁴ Ahmed b. Hanbel, Seccâde'nin, muhtemelen Kur'ân hakkındaki bu tutumundan dolayı sâhibu's-sünne biri olduğunu ifade eder.¹³⁵

d. Ali b. Ca'd: Ebû Yusuf'un ashabından Ali b. Ca'd da Mihneye maruz kalan Hanefîlerden olup, o da sadece Kur'ân'ın Allah kelamı olduğunu söyler.¹³⁶ Bunun üzerine bir şey ilave etmez. Ona Kur'ân hakkında sorulduğunda Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu ancak ona mahlûk diyene de sert bir tutum ta-

128 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 637-38, 640-41; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. I, s. 453.

129 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 565.

130 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 565; Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, c. I, s. 327; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. I, s. 454; Tsafirî, *The Spread of the Hanafi School*, ss. 112-13.

131 İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. II, ss. 68-69.

132 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 638; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c. II, s. 930.

133 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 643.

134 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VIII, s. 248-49.

135 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VIII, s. 249.

136 Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 639; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. II, s. 549.

kınmayacağını söyler. Ahmed b. Hanbel bunu duyduğunda Ali b. Ca'd'tan bundan daha kötüsünün kendisine ulaştığını ifade eder.¹³⁷ Muhtemelen onun bu tepkisinde Ali b. Ca'd'ın Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunanlara karşı söz konusu ılımlı yaklaşımının etkisi olmuştur.

e. Fadl b. Gânim: Ebû Yusuf'un talebesi olan Fadl b. Gânim de¹³⁸ halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmeyip Me'mun'un mihnesine maruz kalanlardandır.¹³⁹

Görüldüğü üzere Mihne döneminde Hanefilerin bir kısmı sorgulayanlar, bir kısmı da sorgulananlar arasında yer alır. Nitekim bu anlayışı benimseyip savunanlar, Mihne sorgu görevini üstlenen kâdılar arasında yer alırken diğerleri sorgulananlar arasında, Ahmed b. Hanbel ve çevresiyle paralel bir konumdadırlar. Bu durum, halku'l-Kur'ân konusunda Hanefiler arasındaki mevcut fikrî ayrılığı daha ileri bir aşamaya götürmüş ve Hanefilerin iki grubunun arasının daha da açılmasında etkili olmuştur.

5. Mihne Sonrası Hanefiler

Mihne uygulamalarına Mütevekkil döneminde son verilmişti. Bu uygulamaların Mu'tezile açısından sonuçları olduğu gibi Hanefiler -özellikle halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyen Hanefiler- açısından da sonuçları olmuştur. Müstakil bir çalışmayı hak eden söz konusu hususla ilgili olarak burada muhtemel sonuçlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

Mihne'den sonra Halife Mütevekkil döneminden itibaren artık itibardan düşen Kur'ân'ın yaratılmışlığı öğretisinin taraftarlarını -bu anlayışı benimseyen Hanefileri de - ve özellikle Mihne resmî politikasınca yaratılan durumun destekçilerini kötülleme maksatlı olarak Cehmî kavramı kullanıldı.¹⁴⁰ Halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyenlerin ve Mihne'de rol alan Hanefilerin kötülendiği, bu anlayışlarının yanlış olduğunu bizzat kendilerinin itiraf ettikleri, Müslüman kimliklerinin sorgulandığı rivayetler aktarılmıştır.¹⁴¹ Bu hususa, Bişr el-

137 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XIII, ss. 286-87; Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, c. III, s. 116.

138 İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. II, s. 695.

139 İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, c. VI, s. 348. O, 198/814 yılında bir yıldan az bir süre Mısır kadılığı yapmıştır. Bk. Kindî, *Vulâtu Mısır*, ss. 315-16.

140 Bu konuda geniş açıklama için bk. Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 134-155.

141 Bu hususta Hanefî olmayan tabakât kitaplarında söz konusu şahıslarla ilgili aktarılan bilgilere bakılabilir. Meselâ Bişr el-Merîsî için bk. Yahya b. Maîn (ö.233/847), *Ma'rîfetü'r-ricâl*, I-II, tahk.: Muhammed Kâmil el-Kassâr, *Matbûâtü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye*, Dimeşk 1405/1985, c. I, s. 154 (no: 850); Hâtub Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, ss. 538-540. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî için bkz. Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, c. III, s. 189.

Merisî'nin, savunduğu halku'l-Kur'ân anlayışının değil muhaliflerinin anlayışının doğru olduğunu itirafı,¹⁴² onun, halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyip savunan Hanefîlerin, onlardan mihneye karışanların¹⁴³ ve hatta onların hocası olan Ebû Hanîfe'nin Cehmî olduğuna ilişkin rivayetler¹⁴⁴ ve Ebû Hanîfe'nin iman konusunda çarpıtılan görüşleri¹⁴⁵ örnek verilebilir. Ebû Hanîfe kötülenerrek, onun vasıtasıyla taraftarlarının özellikle mihneyi destekleyenlerin itibardan düşürülmesi hedeflenmiştir.¹⁴⁶

Hatîb Bağdâdî'deki, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, Züfer, Muhammed b. Hasan ve onların çağdaşı Hanefîlerin itibardan düşmesinde Ahmed b. Ebî Duâd ve Bişr el-Merisî'nin sorumlu olduğuna dair rivayet de¹⁴⁷ söz konusu şahıslarla ilgili kötülleme rivayetlerinin büyük bir kısmının Mihne dönemi uygulamaları nedeniyle olduğunu îmâ etmektedir. Zira bu iki şahıs, halku'l-Kur'ân anlayışının devlet politikası haline gelmesinde etkili olan en önemli şahıslar arasındadır.

Mihne sonrası dönemde halku'l-Kur'ân anlayışını kabul etmeyen Hanefîler kâdîlik görevlerine gelebilirken¹⁴⁸ halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyen ve savunan Hanefîlerin kâdîlik görevlerine gelmeleri engellenmiştir. Bu çerçevede Hasan b. Ziyad el-Lü'lü'den fıkîh dersi alan Muhammed b. Şucâ es-Selcî (ö.266/880)'nin kâdîlik görevine atanmasının, Bişr el-Merisî'nin ashabından olduğu gerekçesiyle iptal edildiği kaydedilir.¹⁴⁹ Taberî'de de bu bağlamda şu bilgi aktarılır:¹⁵⁰ Halife Mu'tez döneminde Hanefî fukahâdan Ebû Bekir Ahmed b.

142 Hâtib Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. VII, s. 542. Burada Bişr el-Merisî'nin, Kur'ân hakkında doğru anlayışın muhaliflerinin görüşü olan "Kur'ân'ın mahlûk olmadığı" olduğunu itiraf ettiği, ona o zaman görüşünden dön denildiğinde Bişr'in, kırk yıldır ileri sürüp savunduğum, hakkında deliller getirdiğim, kitaplar yazdığım bir görüşten nasıl döneyim, dediği kaydedilir.

143 Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 158-159; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ss. 180-182.

144 Hâtib Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XV, ss. 513-514, 518, 530. Hatta bu rivayetler Ebû Yusuf gibi en yakın talebelerinin ağzından yapılmaktadır.

145 Hâtib Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XV, ss. 507-511. Ebû Hanîfe'nin, başta Hanbelîler olmak üzere muhtelif şahıslar tarafından kötülenmesinde etkili olan önemli sebeplerden biri de onun fıkîh anlayışıdır. Bk. Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 165-166.

146 Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 143, 146-147.

147 Hâtib Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. XV, s. 518.

148 Bk. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 350; Tsafirir, *The Spread of the Hanafi school*, ss. 113-115.

149 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, III, 317; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, c. III, ss. 577-78. Muhammed b. Şucâ es-Selcî hakkında bk. Nedîm, *Fihrist*, ss. 259-260; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, ss. 155, 157-158.

150 Taberî, *Târîh*, c. IX, s. 371. Ayrıca bk. Tsafirir, *The Spread of the Hanafi school*, s. 104.

Ömer eş-Şeybânî el-Hassâf (ö.261/875)¹⁵¹ ve yukarıda bahsedilen Halencî 252/866 yılında kâdîlıkla görevlendirildi. Ancak teolojik görüşleriyle ilgili yapılan şikâyetler ve Bağdat halkının tepkisi üzerine bu görevlendirme Halife tarafından iptal edildi. Dahası bu teklifi yapan Halife Mu'tez'in hocası Muhammed b. İmrân ed-Dabbî de görevinden azledildi.

Kelamî/itikadî konularla ilgilenen ve özellikle halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyen Hanefiler cerh ve ta'dîl ulemasınca sîkâ kabul edilmeyip, görüşleri çarpıtılarak eleştirildiler.¹⁵² Böylece onlar toplum nazarında gözden düşürülerek görüşlerine ve aktardıklarına itibar edilmemesi hedeflenmişti.

Mihne sonrası söz konusu durumun uzun vadede, özellikle dönemin başkenti Bağdat'ın da içinde yer aldığı Irak bölgesinde Hanefilerin etkinliğinin ve sayılarının hızla azalmasına, itikadî-kelamî konularla ilgilenen Hanefilerin Irak'ta fazla yetişmemesine neden olması muhtemeldir. Nitekim daha sonraki dönemde itikadî-kelamî konularla ilgilenen Hanefilerin ağırlıklı olarak Abbasî Halifeliğinin Doğu bölgelerinde yetiştiği görülmektedir.

Son zamanlarda Hicrî ilk dört yüz yılda fukahânın coğrafî dağılımı üzerine bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada, İbn Sa'd (ö.230/845)'tan İbn İmad (ö.1089/1679)'a kadar Müslüman pek çok biyografî yazarının eserleri taranmış, mukayese yapabilmek için İslâm coğrafyası altı bölgeye ayrılmış, ele alınan dönem de başlangıçtan 250/864'e kadar ve 251-400/864-1010 arası olmak üzere iki ayrı zaman dilimine ayrılmıştır. Bu çalışmada Hanefilerin, Hicrî ilk dört yüz yılın tamamında bütün İslâm coğrafyasındaki toplam fukahânın yaklaşık %13'ünü oluşturduğu, 250/864 yılına kadar olan birinci zaman diliminde başkentin içinde yer aldığı Irak'ta ise, dört Sünnî mezhebin en büyüğü ve Irak'ın bütün fukahâsının yaklaşık % 20'sini oluşturduğu tespit edilir.¹⁵³ İkinci zaman dilimi olan 251-400/865-1010 arası (Mihnenin sonuçlarının görüldüğü) dönemde ise, Hanefilerin sayı ve oranlarının hızlı bir şekilde düştüğü ortaya konulur. Bu dönemde Irak'ta Hanefî ekol, dört Sünnî mezhebin en zayıfı ve hatta bütün

151 Hassâf hakkında bkz. Nedîm, *Fihrist*, s. 259; İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudiyye*, c. I, ss. 230-232.

152 Bu bağlamda sadece Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunan Hanefiler değil, Kur'ân'ın mahlûk olmadığını açıkça söylemeyen diğer ekollere mensup şahıslar bile sîka kabul edilmemiştir. Halku'l-Kur'ân anlayışı ve Mihne'nin cerh ve ta'dîle etkisi için bk. Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde, *Halk-ı Kur'ân Meselesi Raviler, Muhaddisler ve Ta'dîl kitaplarına Tesiri*, çev.: Mücteba Uğur, *AÜİFD*, Ankara 1975, c. XX, ss. 307-321; Abusaq, *The Politics of the Mihna*, ss. 160-161; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ss. 352-353.

153 Monique Bernards-John Nawas, "The Geographic Distribution of Muslim Jurists During The First Four Centuries AH", *Islamic Law and Society*, Brill 2003, Vol. 10, No. 2, The Madhhab, pp. 168-181. ss. 171-172, 175-177, 180-181.

grupların en marjinali konumuna düşmüştür.¹⁵⁴

Bunda etkili olan en önemli sebeplerden biri, muhtemelen onlardan Kur'ân'ın yaratılmışlığı öğretisini benimseyenlerin mihnenin uygulayıcıları arasında yer almış olmalarıdır. Bu hususu, Mihnenin en yoğun bir şekilde Irak'ta, Hanefî kâdîlar eliyle uygulanması ve karşılaştırmanın yapıldığı ikinci zaman diliminde (251-400/865-1010 arası) İslâm coğrafyasının Irak dışında kalan kısımlarında Hanefîler açısından böyle dikkat çekici bir değişikliğin olması da destekler.

6. Sonuç

Ebû Hanîfe'den itibaren Mihne dönemine kadar geçen süre içerisinde Hanefî ekole mensup şahıslar arasında, Kur'ân'ın mahlûk olduğu anlayışını benimseyenler olduğu gibi bu anlayışı benimsemeyenler ve bu konuda, "Kur'ân Allah kelimidir" deyip bunun dışında bir şey söylemeyenler vardır. Ancak bu onların birbirlerine hoca-talebe olmasına engel olmamıştır. Hanefîlerin Ebû Yusuf'un başkâdî olmasından itibaren kâdîlık görevlerine gelmeleri gözle görülür bir şekilde artmıştır. Halife Me'mun'un başlattığı Mihne de iktidar tarafından kâdîlar aracılığıyla yürütülmüştür. Mihne döneminde, Hanefîlerden halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyen bazıları –diğer ekollerde olduğu gibi- kâdî olarak görevlendirilmiş ve Mihnenin yürütücüsü olmuşlardır. Diğer taraftan Kur'ân'ın mahlûk olduğunu benimsemeyen meşhur Hanefîler, -aynı konumdaki diğer ekollerin mensupları gibi- sorgulamaya tabi tutulmuşlar, hatta insanlarla görüşmekten ve fetva vermekten men edilmişlerdir. Bu durum, Hanefîler arasında, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul edenler ve etmeyenler şeklindeki fikrî ayrılığın bölünmeyle sonuçlanmasına yol açmış gibi gözüküyor.

Mihne sonrası dönemde ise, halku'l-Kur'ân anlayışı devlet politikası olmaktan çıkarıldığı için bu anlayışı benimseyen Hanefîler itibardan düşmüş ve kâdîlık makamlarına gelmeleri engellenmiştir. Halku'l-Kur'ân anlayışını benimsemeyen Hanefîler ise, kâdîlık makamlarına gelebilmişlerdir. Ayrıca halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyen ve mihnede görev alan şahıslar, cerh ve ta'dîl ulemasınınca sîkâ kabul edilmeyip, kötülenerek kamuoyundaki etkinlikleri iyice azaltılmıştır. Bu durum zamanla, başkent Bağdat'ın içinde yer aldığı

154 Bk. Bernards-Nawas, "The Geographic Distribution of Muslim Jurists", ss. 177-178, 181. Hanbelî ekole baktığımızda; 250/864'e kadar olan dönemde Irak fukahâsının yaklaşık % 9'u Hanbelî iken 251-400/865-1010 arası dönemde bütün Irak fukahâsının yarısından fazlasını teşkil ettiği kaydedilir.

Irak'ta Hanefî fukahânın hızla azalmasına, itikâdî konularla ilgilenen Hanefîlerin daha çok, Abbâsî Devleti'nin merkeze uzak doğu bölgelerinde yetişmesine zemin hazırlamıştır.

Kaynakça

- Abdumecid Mahmûd, *el-İtticâhetu'l-fıkhiyye inde Ashâbi'l-Hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî, Dâru'l Vefâ li't-Tibâ'a*, Kâhire 1979.
- Abdurrahmân b. el-Cevzî (ö.597/1200), *el-Muntazam fi tevârîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, I-X+Fihrist, tahk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- Abusaq, M. O., *The Politics of the Mihna Under al-Ma'mûn and his Successors*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edinburgh 1971.
- Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Aydınlı, Osman, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.
- , "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri -I-", *Dini Araştırmalar*, Ankara 2001, c. III, sayı: 9, ss. 45-62.
- , "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri -II-", *Dini Araştırmalar*, Ankara 2001, Cilt:4, sayı: 10, ss. 37-52.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed (ö.429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Frak)*, çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, TDV Yay., Ankara 1991.
- , *Usûlüddîn*, Beyrut 1981.
- Belhî, Ebû Bekir Abdullâh b. Ömer b. Muhammed b. Davud, *Fadâilu Belh*, Farsça'ya çev.: Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî, tash.: Abdulhay Habîbî, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1350.
- Bernards, Monique-John Nawas, "The Geographic Distribution of Muslim Jurists During The First Four Centuries AH", *Islamic Law and Society*, Brill 2003, vol. 10, No. 2, The Madhhab, pp. 168-181.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (ö.458/1066), *el-Esmâ ve's-sıfât*, I-II, tahk.: İmâduddîn Ahmed Haydar, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut 1994.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (ö.458/1066), *Menâkıbu's-Şâfiî*, I-II, tahk.: Seyyid Ahmed Sakr, Dâru't-Türâs, Kâhire 1390/1970.
- Câhız, Ebû Amr b. Bahr (ö.255/869), *Risâle fi'n-nefjî't-teşbîh (Resâilu'l-Câhız*, tahk.: A.M. Harun, Beyrut, ts., c. I içinde) ss. 283-308.
- , *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-IV, tahk.: Abdü's-Selâm Muhammed Hârûn, Kâhire 1418/1998.
- Ced'an, Fehmi, *Mihne bahsun fi cedeliyyeti'd-dîni ve's-siyasî fi'l-İslâm*, Ürdün 1989.
- Cürcânî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî (ö.365/976), *el-Kâmil fi duaî'î'r-ricâl*, I-IX, tahk.: Âdil Ahmed el-Mevcûd-Ali Muhammed Muavvid-Abdulfettâh Ebu's-Sünne, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Dârimî, Osman b. Said, *Reddû'l-İmâm ed-Dârimî Osman b. Said alâ Bişr el-Merisî el-Anîd*, tsh. Muhammed Hamid el-Fekî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Ebû Gudde, Abdu'l-Fettâh, Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddsiler ve Ta'dil kitaplarına Tesiri", çev.: Mücteba Uğur, *AÜİFD*, Ankara 1975, c. XX, ss. 307-321.
- Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, nşr. M. Zâhid Kevserî, çev.: Mustafa Öz (İmâm-ı Azamın Beş Eseri, İstanbul 1981 içinde ss. 58-64).
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasan b. Abdullah b. Sehl (ö.395/1005 ve sonrası), *el-Evâil*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987
- Ebu'l-Arab et-Temîmî, Muhammed b. Ahmed b. Temîm (ö.333/945), *Kitâbu'l-mihen*, tahk.: Yahya Vehîb el-Cebûrî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî Beyrut 1403/1983.

- Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Ali b. İsmâil b. Abdillâh (ö.324/936), *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Dâru İbni Zeydûn, Beyrut, ts.
- Ebu'l-Kâsim el-Ka'bî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka'bî el-Belhî (ö.319/931), (*Bâbü Zikru'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, tahk.: Fuad Seyyid, Tunus 1986.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö.370/980), *Tehzîbu'l-luga*, I-XV, tahk.: Abdullah Derdîş, Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme, 1384/1964-1387/1967.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed (ö.170/786), *Kitâbu'l-ayn*, I-IV, tahk.: Abdulhamid Hendâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Hâkim el-Cüşemî, Ebû Said el-Muhassin b. Muhammed (ö.493/1100), *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr (Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye*, tahk. ve der.: Wilferd Madelung, Beyrut 1987, içinde), ss. 119-133.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö.463/1070), *Târîhu Medîneti's-Selâm-Târîhu Bağdâd (İbnu'n-Neccâr'ın Zeylu târîhi Bağdâd'ı ve İbnu'd-Dimyâtî'nin el-Müstefâd min zeyli târîhi Bağdâd'ı ile birlikte)*, I-XXI, tahk. ve notlar: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2001.
- Hinds, Martin, "Mihna", *EI(2)*, E.J. Brill, Leiden-Newyork 1993, c. VII, ss. 2-6.
- Hurvitz, Nimrod, "Minha as Self-Defense", *Studia Islamica*, 2001, ss. 93-111.
- , "The Mihna (Inquisition), State and Religion in the Early Abbasid Era", *Hamizrah Hehadash*, vol. 42 (2001), ss. 17-24.
- Iclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih (ö.261/875), *Ma'rifetü's-sikât*, I-II, tahk.: Abdu'l-Alîm Abdu'l-Azîm el-Bestevî, Matbaatu'l-Medenî Kâhire, ts.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdilber el-Endelûsî (ö.368-463/979-1071), *el-İntikâf fi fadâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, Gözden geçiren: Abdulfettâh Ebû Guddê, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1997.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtîm Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temîmî er-Râzî (ö.327/939), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- İbn Ebî'l-Vefâ el-Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrillâh b. Sâlim el-Hanefî (ö.775/1373), *el-Cevâhîru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, tahk.: Abdulfettâh Muhammed el-Hilv, Hecer li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, Cize 1413/1993.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (ö.852/1448), *Lisânu'l-mîzân*, I-X, Yayına haz.: Abdulfettah Ebû Guddê, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1423/2002.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö.681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zemân*, I-VII, tahk.: İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır 1397/1977.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtîm et-Temîmî el-Bustî (ö.354/965), *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, I-II, tahk.: Hamdî Abdulmeccid es-Selefi, Dâru's-Samî'î, Riyad 1420/2000.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö.276/889), *el-İhtilâf fi'l-laftz ve'r-reddu ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, takdim ve notlar: Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer, Dâru'r-Râye, Riyâd 1412/1991.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut 1410/1990.
- İbn Tağriberdî, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdî (ö.874/1470), *en-Nücûmu'z-zâhire fi müluki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVI, takdim ve notlar: Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1992.
- İbn Tayfûr, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Kâtîb (ö.280/893), *Kitâbu Bağdâd*, tahk.: Muhammed Zâhid Hasan el-Kevserî, yy., 1368/1949.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, I-XI, tash.: Muhammed Yusuf ed-Dokak, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (ö.840/1436), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, tahk.: Susanna Diwald Wilzer, Menşûrâtu Dâri Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, ts.

- Kâdî et-Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Ebî Muhammed b. Ebî'l-Fehm (ö.384/994), *Kitâbu Câmi'i't-tevârih el-müsemmâ bi kitâbi Nişvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, tahk.: D.S. Margoliouth, Royal Asiatic Society 1921.
- Kaya, Eyyüp Said, "Muallâ b. Mansûr", *DİA*, İstanbul 2005, c. XXX, s. 309.
- Kevserî, Muhammed Zâhid (ö.1371/1951-1952), *Hüsni't-Tekâdî fi Sîreti'l-İmâm Ebî Yûsûf el-Kâdî*, yy., 1968
- Kılavuz, Ahmet Saim, "Bişr b. Gıyâs el-Merisî, Hayatı, Görüşleri ve İslâm Düşünce Tarihi'ndeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1987, c. II, sayı: 2, ss. 99-109.
- , "Bişr b. Gıyâs", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, ss. 220-21.
- Kinânî, Ebu'l-Hasan Abdülaziz b. Yahya b. Abdülaziz b. Müslim b. Meymûn (ö.240/854), *el-Hayde ve'l-i'tizâr fi'r-reddi alâ men kâle bi halkı'l-Kur'ân*, tahk.: Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, ts. Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (ö.350/961), *Vulâtu Mısr*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1407/1987.
- Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2000.
- Madelung, Wilferd, "The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Koran", *Orientalia Hispanica sive studia F.M. Pareja octogenario dicata*, ed. J.M. Barral, E.J. Brill, Leiden 1974.
- Mevlâ Takıyyuddîn b. Abdulkadir et-Temîmî el-Gazzî el-Hanefî (ö.1005-1010/1597-1602), *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, tahk.: Abdulfettâh Muhammed el-Hılv, Dâru'r-Rifâî, Riyad 1983.
- Naîmî, İmâd İsmâil "Dirâsetün fi kitâbi'l-Hayde li İmâm Abdu'l-Azîz el-Kinânî", *el-Müerrihu'l-Arabiyye*, Bağdâd 1988, sayı: XXXVI, ss. 182-3.
- Nawas, John A., "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies*, November 1994, vol. 26, No. 4, ss. 615-629
- , "The Mihna of 218 A. H./833 A. D. Revisited: An Empirical Study", *Journal of the American Oriental Society*, Oct.-Dec. 1996, vol. 116, No. 4, ss. 698-708.
- Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yahya İshâk en-Nedîm el-Ma'rûf bi'l-Varrâk, *Kitâbu'l-Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüd, Tahran 1971.
- Patton, W., *Ahmad ibn Hanbal and the Mihna*, Leiden 1897.
- Râgıb el-İsfehânî (ö.425/1034 civarı), *Müfredâtu garîbi'l-Kur'ân*, tahk.: Safvân Adnân Dâvûdî, Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiyye, 1418/1997.
- Saliba, Cemil, *el-Mukaddimetu kitâbi'l-hayde*, Beyrut 1991.
- Saymerî, Ebû Yûsuf hakkında bk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali (ö.436/1044-45), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabihi*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1976.
- Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî (ö.771/1369), *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, I-X, tahk.: Abdulfettâh Muhammed Hılv-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire 1383/1964.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Târîhu'r-rusul ve'l-muluk*, I-X, tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Maârif, Kâhire, ts.
- Tsafırî, Nurî, *The Spread of the Hanafi school in the Western Regions of the 'Abbasid Caliphate up to the End of the Third Century A.H.*, Ph.D. Thesis, Princeton University 1993.
- Ukaylî Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd (ö.322/934), *Kitâbu'd-Duafâ*, I-IV, tahk.: Hamdî b. Abdulmecîd b. İsmâil es-Selefi, Dâru's-Sumey'i, Riyad 1420/2000.
- Ukaylî, Muhammed Erşîd, "el-Mu'tezile ve Silatuhum bi Mihneti Halkı'l-Kur'ân", *Dirâsât Tarihiyye*, Dimeşk 1992, c. XIII, sayı: 41-42, ss. 106-133.
- Ustuvâî, Kâdî İmâdu'd-İslâm Ebu'l-Alâ' Sâid b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbûrî (ö.432/1041), *Kitâbu'l-l'itikâd akâdetün merviyetün anî'l-İmâmi'l-A'zam ve'l-haberi'l-a'lemi'l-akdem sirâcu'l-ümme, kâşifu'l-ğimme, el-mahsûs bi inâyeti'l-kerîmi'l-mennân Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, tahk.: Dr. Seyyid Bahçivan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.

- van Ess, Josef, "Dirâr b. 'Amr und die "Cahmîya", Biographie einer vergessenen Schule", *Der Islam*, Berlin 1967, XLIII, ss. 241-279, Berlin 1968, XLIV, ss. 1-70.
- , "Ibn Kullâb und die Mihna", *Oriens*, Brill 1965, vol. 18, ss. 92-142.
- Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (ö.306/918-919), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ts.,
- Watt, William Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran Yayınları, Ankara 1981.
- Yahya b. Maîn (ö.233/847), *Ma'rifetü'r-ricâl*, I-II, tahk.: Muhammed Kâmil el-Kassâr, Matbûâtu Mecmaî'l-Lugati'l-Arabiyye, Dimeşk 1405/1985.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (ö.292/904), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
- Yâkût el-Hamevî (ö.626/1228), *Mu'cemu'l-udebâ*, I-VII, tahk.: İhsan Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Hanîfe", İstanbul 1994, *DİA*, c. X, ss. 138-143.
- Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1374), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, tahk.: Nu'mân el-Arksûsî, Kontrol: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1402/1982.
- , *Târîhu'l-İslâm*, I-LII, tahk.: Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1411/1991.
- , *Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, I-IV, tahk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.